

Примітки

Абревіатури цитованих архівів

BArch	Bundesarchiv
BayHStA	Bayerisches Hauptstaatsarchiv
FAH	Familien-Archiv Hügel (Historisches Archiv Krupp, Essen)
HHStAW	Hessisches Hauptstaatsarchiv Wiesbaden
Nds. HStAH	Niedersächsisches Hauptstaatsarchiv Hannover
PRO	Public Record Office, Kew
StAN	Staatsarchiv Nürnberg
ZStL	Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung national-sozialistischer Verbrechen in Ludwigsburg

Пролог

- 1 Свідчення публікується вперше. Щоб спростити розрізнення, свідчення, зібрані для документальних серіалів, які я писав і продюсував останні двадцять п'ять років, наведені в книжці в теперішньому часі, тобто він/вона каже, а не казав/казала.

1. Витоки ненависті

- 2 BayHStA, Abt. IV, R W GrKdo, Bd 50/08. In English in J. Noakes and G. Pridham (eds.), *Nazism 1919–1945*, vol. 1: *The Rise to Power 1919–1934*, University of Exeter Press, 1991, pp. 12–14.
- 3 Див. Brigitte Hamann, *Hitlers Wien. Lehrjahre eines Diktators*, Piper, 1996.
- 4 Див. Thomas Weber, *Hitler's First War*, Oxford University Press, 2010, p. 177.
- 5 Ів. 7:1.
- 6 Там само. 8:59.
- 7 Там само. 8:44.
- 8 Michael R. Marrus and Robert O. Paxton, *Vichy France and the Jews*, Stanford University Press, 1995, p. 27. Також автори зазначають, що «з 1959 по 1963 рр. Папа Іван XXIII прибрав з літургії ці та інші образливі для євреїв рядки».
- 9 Martin Luther, *On the Jews and Their Lies*, 1543, in *Luther's Works*, vol. 47, Fortress Press, 1971, pp. 68–93.
- 10 Christian Wilhelm von Dohm, *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*, 1781, in English in Paul Mendes-Flohr and Jehuda Reinharz (eds.), *The Jews in the Modern World: A Documentary History*, Oxford University Press, 2011, p. 30.
- 11 George L. Mosse, *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich*, Howard Fertig, 1998, p. 149.

- 12 Wilhelm Heinrich Riehl, *Land und Leute*, 1854, vol. 1 of *A Natural History of the German People as a Basis for a German Social Politics*, in English in Michelle Facos, *An Introduction to Nineteenth-Century Art*, Routledge, 2011, p. 271.
- 13 Цит. за: Susanne Karstedt, 'Strangers, Mobilisation and the Production of Weak Ties: Railway Traffic and Violence in Nineteenth-Century South-West Germany', in Barry S. Godfrey, Clive Emsley and Graeme Dunstall (eds.), *Comparative Histories of Crime*, Willan Publishing, 2003, pp. 89–109, here p. 93.
- 14 David Welch, *Propaganda and the German Cinema: 1933–1945*, Oxford University Press, 1985, p. 105.
- 15 Там само, p. 107.
- 16 Laurence Rees, *The Dark Charisma of Adolf Hitler*, Ebury Press, 2012, p. 44.
- 17 Свідчення публікується вперше.
- 18 Alyssa A. Lonner, *Mediating the Past: Gustav Freytag, Progress, and German Historical Identity, 1848–1871*, Peter Lang, 2005, стверджує, що «Дебет і кредит» — «одна з, а то й найбільш широко читана книга [дев'ятнадцятого] сторіччя», p. 37.
- 19 Цит. за: Alex Bein, *The Jewish Question: Biography of a World Problem*, Associated University Presses, 1990, p. 617.
- 20 Генріх Клас писав під псевдонімом: Daniel Frymann, *Wenn ich der Kaiser wär': Politische Wahrheiten und Notwendigkeiten* (If I Were Kaiser: Political Truths and Necessities), 4th edn, Dieterich, 1913. In Harry Pross (ed.), *Die Zerstörung der deutschen Politik: Dokumente 1871–1933*, trans. Richard S. Levy, Fischer, 1959.
- 21 Arthur de Gobineau, *Essai sur l'inégalité des races humaines*, 1855, in English in *The Inequality of the Human Races*, William Heinemann, 1915.
- 22 Algernon Freeman-Mitford, 1st Baron Redesdale, Introduction, in Houston Stewart Chamberlain, *Foundations of the Nineteenth Century*, vol. 1, Elibron Classics, 2005, first published by F. Bruckman, Munich, 1911, pp. v–vi.
- 23 Там само, p. 350.
- 24 Ian Kershaw, *Hitler: 1889–1936, Hubris*, Penguin, 2001, p. 660 n. 116.
- 25 Mosse, *German Ideology*, p. 104.
- 26 BArch NS 33/89, p. 41, The Reichsführer SS (SS-HA/ZK./Az. В 17а), Berlin, 11 April 1938, regarding selection of candidates as SS leaders, mailing list V. Також див. Tom Segev, *Soldiers of Evil: The Commandants of the Nazi Concentration Camps*, Diamond Books, 2000, p. 97.
- 27 Francis Galton, *Hereditary Genius*, Macmillan, 1869, Introduction, p. 1.
- 28 Alfred Ploetz, *Die Tüchtigkeit unsrer Rasse und der Schutz der Schwachen* (The Efficiency of Our Race and the Protection of the Weak), цитовано в: Peter Watson, *The German Genius*, Simon & Schuster, 2011, p. 434.
- 29 Підрахунки професора Чиказького університету Річарда Леві у його рецензії від 15 травня 1996 року на книжку Деніела Голдгагена «Старанні кати Гітлера».
- 30 Robert Weinberg, 'The Pogrom of 1905 in Odessa: A Case Study', in John D. Klier and Shlomo Lambroza (eds.), *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*, Cambridge University Press, 2004, pp. 248–89.
- 31 Joshua Sobol, *Weiningers Nacht*, Europa-Verlag, 1988, pp. 145–6.
- 32 BAArch R 8034 III/295, Reichslandbund Pressearchiv, Lup-Lz, p. 11a, R. Tag Z. Nr. 121, 13 March 1910, Lueger speech, 11 January 1894, state parliament of Lower Austria.
- 33 Див. Hamann, *Hitlers Wien*.
- 34 Kershaw, *Hitler: Hubris*, p. 67.
- 35 Там само, p. 96.
- 36 Цит. за: Jay Winter, *Remembering War: The Great War between Memory and History in the Twentieth Century*, Yale University Press, 2006, p. 84.

- 37 Там само, р. 87.
- 38 Лист Ратенау від 4 серпня 1916 р. цитовано за: Antony Loewenstein, *My Israel Question*, Melbourne University Press, 2007, р. 130.
- 39 Цит. за: Nigel Jones, *The Birth of the Nazis: How the Freikorps Blazed a Trail for Hitler*, Constable & Robinson, 2004, pp. 194–5.
- 40 Див. Rees, *Charisma*, р. 22. Цитований уривок також містить не публіковані раніше свідчення Фрідоліна фон Шпауна.
- 41 Свідчення публікується вперше.

2. Народження нацистів

- 42 Robert Waite, *Vanguard of Nazism*, W. W. Norton, 1969, р. 206.
- 43 Rudolf von Sebottendorff, *Bevor Hitler kam. Urkundliches aus der Frühzeit der nationalsozialistischen Bewegung*, Deukula-Verlag Grassinger, 1933, pp. 41–3.
- 44 Там само, pp. 57–60.
- 45 Joseph Howard Tyson, *Hitler's Mentor: Dietrich Eckart, his Life, Times, & Milieu*, iUniverse, 2008, р. 50.
- 46 Там само, р. 15.
- 47 *Aufgut Deutsch. Wochenschrift für Ordnung u. Recht*, ed. Dietrich Eckart, vol. 1, 1919, no. 2, р. 18
- 48 Там само, vol. 2, 1920, no. 30/34, р. 392.
- 49 Balthasar Brandmayer, *Meldegänger Hitler 1914–1918*, Walter, 1933, pp. 71–2. In English in Lawrence Rees, *The Dark Charisma of Adolf Hitler*, Ebury Press, 2012, р. 13.
- 50 Joachim C. Fest, *Hitler*, Harcourt Brace Jovanovich, 1974, р. 133.
- 51 Цит. за: Margarate Plewnia, *Aufdem Weg zu Hitler*, Schönemann Universitätsverlag, 1970, р. 67. Вона, своєю чергою, цитує за: Albert Zoller, *Hitler privat — Erlebnisbericht seiner Geheimsekretärin*, Droste, 1949, р. 118. In English in Rees, *Charisma*, р. 47.
- 52 *Hitler's Table Talk, 1941–1944*, Phoenix Press, 2000, р. 217, night of 16–17 January 1942.
- 53 Там само.
- 54 Tyson, *Hitler's Mentor*. Див. також Eberhard Jäckel and Axel Kuhn (eds.), *Hitler. Sämtliche Aufzeichnungen 1905–1924*, Deutsche Verlags-Anstalt, 1980, р. 117. Otto Dietrich, *12 Jahre mit Hitler*, Isar Verlag, 1955, р. 178. BArch NS 26/514, Letter of Gottfried Grandel to the main archive of the NSDAP, Freiburg i. B., 22 October 1941.
- 55 Ernst Deuerlein (ed.), *Der Aufstieg der NSDAP 1919–1933 in Augenzeugenberichten*, Rauch, 1968, р. 60. In English in J. Noakes and G. Pridham (eds.), *Nazism 1919–1945*, vol. 1: *The Rise to Power 1919–1934*, University of Exeter Press, 1983, р. 14.
- 56 Eberhard Jäckel and Axel Kuhn (eds.), *Sämtliche Aufzeichnungen 1905–1924*, Deutsche Verlags-Anstalt, 1980, р. 366, speech by Hitler at a NSDAP meeting in Rosenheim, 21 April 1921.
- 57 N. H. Baynes (ed.), *Speeches of Adolf Hitler: Early Speeches, 1922–1924, and Other Selections*, Howard Fertig, 2006, р. 17, speech of 12 April 1921.
- 58 Там само, р. 42, speech of 18 September 1922.
- 59 Там само, р. 13, speech of 12 April 1921.
- 60 Там само, р. 30, speech of 28 July 1922.
- 61 Там само, р. 17, speech of 12 April 1921.
- 62 Там само, р. 21, speech of 28 July 1922.
- 63 A. Hitler, 'Rathenau und Sancho Pansa', *Völkischer Beobachter*, 13 March 1921, р. 2.
- 64 Свідчення публікується вперше.
- 65 Rees, *Charisma*, pp. 30–31.
- 66 Свідчення публікується вперше.
- 67 Свідчення публікується вперше.

- 68 Sönke Neitzel, *Tapping Hitler's Generals: Transcripts of Secret Conversations 1942–45*, Frontline Books, 2013, p. 67, слова генерала Людвіга Крювелля.
- 69 Baynes (ed.), *Speeches of Adolf Hitler*, pp. 15–16, speech of 12 April 1922.
- 70 Там само, p. 42, speech of 18 September 1922.
- 71 Peter Longerich, *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, Oxford University Press, 2012, p. 13.
- 72 'An die Brüder der USP., MSP., KPD.', *Deutscher Sozialist*, Folge 1, 4 June 1920, in Julius Streicher, *Ruf zur Tat. Aufsätze aus den Kampffahren 1920–1922*, Verlag Der Stürmer, 1937, pp. 11–13. Також див. Randall L. Bytwerk, *Julius Streicher*, Cooper Square Press, 2001, p. 10.
- 73 Bytwerk, *Streicher*, p. 2.
- 74 StAN, Polizeipräsidium Nürnberg-Fürth 541, doc. 187, Copy of a judgment against Streicher, court of lay assessor at the district court Schweinfurt, for an offence against religion, 5 September 1922.
- 75 Там само, doc. 103, Report from 22 December 1922 on the meeting of the National Socialists on 21 December 1922 in the Kulturverein in Nuremberg.
- 76 Там само, City Council of Kitzingen to the state police department Nuremberg-Fürth, 16 May 1922, 'Remarks from the meeting of the Deutsche Werkgemeinschaft in the Kolosseumsaal in Kitzingen on 7 May 1922. From a speech by the elementary teacher J. Streicher from Nuremberg'.
- 77 *Hitler's Table Talk*, p. 154, night of 28–29 December 1941.
- 78 Nuremberg Trial Proceedings, vol. 12, p. 308, 115th day, Friday 26 April 1946. Також Bytwerk, *Streicher*, p. 15.
- 79 Там само, Nuremberg, а також Rees, *Charisma*, p. 49.
- 80 Не плутати з комендантом Аушвіца Рудольфом Гюссом. *Прим. ред.*
- 81 Deuerlein (ed.), *Aufstieg*, p. 146. In English in Noakes and Pridham (eds.), *Nazism*, vol. 1, pp. 25–6.
- 82 Peter Viereck, 'Stefan George's Cosmic Circle', *Decision*, October 1941, p. 49.
- 83 Rees, *Charisma*, p. 76.
- 84 Werner Jochmann (ed.), *Nationalsozialismus und Revolution. Dokumente*, Europäische Verlags-Anstalt, 1963, pp. 88–9, Hitler Memorandum of 7 January 1922. In English in Noakes and Pridham (eds.), *Nazism*, vol. 1, p. 23.
- 85 Baynes (ed.), *Speeches of Adolf Hitler*, p. 40, Hitler speech of 28 July 1922.
- 86 BArch N 1126/8, Leseliste No. 107.
- 87 BArch N 1126 141 K, Himmler's diary entry for 12 January 1922. Originals in Hoover Institution, Stanford University, Stanford, California.
- 88 Там само, entry for 24 June 1922.
- 89 Там само, entry for 22 November 1921.
- 90 Там само, entry for 27 May 1922.
- 91 Там само, entry for 7 June 1922.
- 92 Приміром, на загальних виборах у грудні 1924 року першість здобули соціал-демократи (26 % голосів). Окрім них, проти антисемітської політики виступили Німецька народна партія (10,1 %), Комуністична партія Німеччини (9 %) і Німецька демократична партія (6,3 %).
- 93 Rees, *Charisma*, p. 37.
- 94 Albrecht Tyrell (ed.), *Führer befiehl... Selbstzeugnisse aus der 'Kampfzeit' der NSDAP. Dokumentation und Analyse*, Droste, 1969, pp. 281–3. In English in Noakes and Pridham (eds.), *Nazism*, vol. 1, pp. 34–5.

3. Від революції до виборчої дільниці

- 95 Слова Ернста Ганфштангля, цитовані в статті у *Der Spiegel* by Jan Friedmann, 23 June 2010: <http://www.spiegel.de/international/germany/adolf-hitler-s-time-in-jail-flowers-for-the-fuehrer-in-landsberg-prison-a-702159.html>.
- 96 Adolf Hitler, *Mein Kampf*, Houghton Mifflin, 1971, pp. 118–19.
- 97 Там само, pp. 180–81.
- 98 Там само, p. 57.
- 99 Там само.
- 100 Там само, p. 63.
- 101 Там само, p. 59.
- 102 Там само, p. 65.
- 103 Там само, pp. 62–3.
- 104 Там само, p. 206.
- 105 Там само, p. 305.
- 106 Aldous Huxley, 'Notes on Propaganda', *Harper's Monthly Magazine*, December 1936.
- 107 Hitler, *Mein Kampf*, p. 679.
- 108 *Hitler's Table Talk, 1941–1944*, Phoenix Press, 2000, 25 October 1941, p. 87.
- 109 Hitler, *Mein Kampf*, p. 65.
- 110 Вперше опубліковано в *Völkischer Beobachter*, 22 April 1922. Див. також Laurence Rees, *The Dark Charisma of Adolf Hitler*, Ebury Press, 2012, p. 29.
- 111 Ремарка в розмові з генералом Людендорфом Див. Wilhelm Breucker (Ludendorff's adjutant), *Die Tragik Ludendorffs*, Rauschenbusch, 1953, p. 107; також англійською у J. R. C. Wright, 'Above Parties: The Political Attitudes of the German Protestant Church Leadership 1918–1933', Oxford University Press, 1974, p. 78; див. також Rees, *Charisma*, p. 135.
- 112 Albert Speer, *Inside the Third Reich*, Phoenix Press, 1995, p. 150. Див. також Rees, *Charisma*, pp. 135–6.
- 113 Elke Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, Teil I: *Aufzeichnungen 1923–1941*, vol. 9, K. G. Saur, 1998, pp. 233–5, entry for 8 April 1941. Див. також Rees, *Charisma*, p. 138.
- 114 Max Domarus, *Hitler: Speeches and Proclamations 1932–1945*, vol. 2, 1935–1938, Bolchazy-Car-ducci, Hitler speech of 23 November 1937, p. 980.
- 115 Hitler, *Mein Kampf*, p. 232.
- 116 Там само, p. 316.
- 117 Там само, p. 255.
- 118 Там само, p. 654.
- 119 Konrad Heiden, Introduction, там само, p. xv.
- 120 Roger Moorhouse, *His Struggle: Hitler in Landsberg Prison*, 1924, Endeavor Press, 2015. Kindle edition, location 556–600.
- 121 Otto Leybold, Governor of Landsberg Prison, 'Report on Adolf Hitler', September 1924, at <https://alphahistory.com/nazigermany/hitlers-prison-report-1924/>.
- 122 Moorhouse, *His Struggle*, Kindle edition, location 625–31.
- 123 Kurt Lüdecke, *I Knew Hitler*, Jarrolds, 1938, pp. 217–18. Див. також Rees, *Charisma*, p. 66.
- 124 Report, *Der Nationalsozialist (Leipzig)*, vol. 1, no. 29 from 17 August 1924, цитовано в: Eberhard Jäckel and Axel Kuhn (eds.), *Hitler. Sämtliche Aufzeichnungen 1905–1924*, Deutsche Verlags-Anstalt, 1980, p. 242.
- 125 Свідчення публікується вперше.
- 126 Свідчення публікується вперше.
- 127 Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, Teil I, vol. 1/1, K. G. Saur, 2004, pp. 116–17, entry for 31 March 1924.

- 128 Там само, p. 312, entry for 8 June 1925.
- 129 Там само, p. 50, entry for 14 November 1923.
- 130 Там само, p. 121, entry for 10 April 1924.
- 131 Там само, p. 147, entry for 10 June 1924.
- 132 Laurence Rees, *The Nazis: A Warning from History*, BBC Books, 1997, p. 33
- 133 Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, Teil I, vol. 1/1, p. 108, entry for 17 March 1924.
- 134 Там само, pp. 108–9, entry for 20 March 1924
- 135 Там само, p. 201, entry for 19 August 1924.
- 136 Там само, p. 253, entry for 23 December 1924.
- 137 Там само, pp. 326–7, entry for 14 July 1925.
- 138 Там само, Teil II: *Diktate 1941–1945*, vol. 2, K. G. Saur, 1996, pp. 498–9, entry for 13 December 1941.
- 139 Там само, Teil I, vol. 1/1, pp. 326–7, entry for 14 July 1925.
- 140 Peter Longerich, *Goebbels*, Vintage, 2015, pp. 62–3.
- 141 Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, Teil I, vol. 1/2, K. G. Saur, 2004, pp. 55–6, entry for 15 February 1926.
- 142 Там само, p. 73, entry for 13 April 1926.
- 143 Gerhard L. Weinberg (ed.), *Hitler's Second Book: The Unpublished Sequel to Mein Kampf*, Enigma Books, 2006, p. 234, Kindle edition, location 3978.
- 144 Там само, p. 234, location 3986.
- 145 Там само, p. 129, location 2367
- 146 *Völkischer Beobachter*, no. 35, 12 February 1927, цитовано в: Detlef Mühlberger, *Hitler's Voice*, vol. 1: *Organisation and Development of the Nazi Party*, Peter Lang, 2004, p. 240
- 147 *Verhandlungen des Deutschen Reichstags*, vol. 395, docs 13717–18, 24 March 1928. Також у Peter Longerich, *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, Oxford University Press, 2010, p. 15.
- 148 Свідчення публікується вперше.
- 149 Albrecht Tyrell (ed.), *Führer befehl ... Selbstzeugnisse aus der 'Kampfzeit' der NSDAP*, Gondrom, 1991, pp. 235–6. Англійською в J. Noakes and G. Pridham (eds.), *Nazism 1919–1945*, vol. 1: *The Rise to Power 1919–1934*, University of Exeter Press, 1983, p. 55.
- 150 Uriel Tal, 'Political Faith' of Nazism Prior to the Holocaust, Tel Aviv University, 1978, p. 28. Rees, *Charisma*, pp. 81–2.
- 151 Max Domarus, *Hitler: Speeches and Proclamations 1932–1945*, vol. 1: 1932–1934, Bolchazy-Carucci, 1990, p. 112, Hitler speech of 27 January 1932.
- 152 Свідчення публікується вперше.
- 153 Свідчення публікується вперше.
- 154 Rees, *Nazis*, p. 74.
- 155 Свідчення публікується вперше.
- 156 Rees, *Nazis*, p. 46.
- 157 David Redles, 'Nazi End Times: The Third Reich as Millennial Reich', in Karolyn Kinane and Michael A. Ryan (eds.), *End of Days: Essays on the Apocalypse from Antiquity to Modernity*, McFarland, 2009, pp. 173–96, тут p. 182.
- 158 *Der Angriff*, 9 September 1929, цитовано в: Longerich, *Goebbels*, pp. 91–2.
- 159 Nds. HStAH, Hann. Des. 310 I A, Nr. 35. In English in Noakes and Pridham (eds.), *Nazism*, vol. 1, p. 76.
- 160 Status report of the district president of Hanover to the Interior Minister of the Reich for the months of December 1934/January 1935, 4 February 1935, у Klaus Mlynek (ed.), *Gestapo Hannover meldet... Polizei- und Regierungsberichte für das mittlere und südliche Niedersachsen zwischen*

- 1933 und 1937, Verlag August Lax, 1986, p. 315. Original source of Mlynek: Nds. HStAH, Hann. 180 Hannover Nr. 799, ff. 191–203.
- 161 Laurence Rees, *Selling Politics*, BBC Books, 1992, p. 24.
- 162 Свідчення публікується вперше.
- 163 Lion Feuchtwanger, 'Wie kämpfen wir gegen ein Drittes Reich?' (How Do We Struggle against a Third Reich?), *Welt am Abend*, 21 January 1931. In English in Anton Kaes, Martin Jay and Edward Dimendberg (eds.), *The Weimar Republic Sourcebook*, University of California Press, 1994, p. 167.
- 164 Heinrich Mann, 'Die deutsche Entscheidung' (The German Decision), *Das Tagebuch*, vol. 12, no. 51, 19 December 1931. In English in Kaes, Jay and Dimendberg, *Weimar Republic Sourcebook*, pp. 164–6.
- 165 Свідчення публікується вперше, а також Rees, *Nazis*, 1997, p. 171.
- 166 Strasser speech, Berlin Sportpalast, 23 October 1931, *CV-Zeitung. Blätter für Deutschland und Judentum*. Organ des Central-Vereins deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens e. V., Berlin, 11 December 1931, vol. X, no. 50, p. 572.
- 167 Otto Meissner, *Aufzeichnung über die Besprechung des Herrn Reichspräsidenten mit Adolf Hitler am 13. August 1932 nachmittags 4.15*, цитовано в Walther Hubatsch, *Hindenburg und der Staat. Aus den Papieren des Generalfeldmarschalls und Reichspräsidenten von 1878 bis 1934*, Musterschmidt, 1966, p. 338. In English in Noakes and Pridham (eds.), *Nazism*, vol. 1, p. 104.
- 168 Max Domarus, *Hitler. Reden und Proklamationen 1932–1945. Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen*, vol. 1: *Triumph*, R. Löwit, 1973, p. 158, Meissner to Hitler, 24 November 1932.
- 169 Konrad Heiden, *Adolf Hitler. Das Zeitalter der Verantwortungslosigkeit. Eine Biographie*, Europa-Verlag, 1936, p. 278.
- 170 Jewish Telegraphic Agency report, 3 August 1934.
- 171 *Evening Standard* interview, 16 May 1933. Також див. Jewish Telegraphic Agency report, 16 May 1933.
- 172 *Völkischer Beobachter*, Norddeutsche Ausgabe, vol. 46, no. 6, 6 January 1933, p. 1. Також Domarus, *Hitler. Reden und Proklamationen*, vol. 1, p. 175.

4. Консолідація влади

- 173 Elke Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, Teil I: *Aufzeichnungen 1923–1941*, vol. 2/3, K. G. Saur, 2006, p. 119, entry for 30 January 1933.
- 174 Laurence Rees, *Their Darkest Hour*, Ebury Press, 2007, pp. 206–7, а також свідчення, що публікуються вперше.
- 175 Свідчення публікується вперше.
- 176 Свідчення публікується вперше.
- 177 Уривки зі щоденника місіс Луїзе Зольміц, від 4 січня 1932 до 5 березня 1933 року, у Werner Jochmann, *Nationalsozialismus und Revolution. Ursprung und Geschichte der NSDAP in Hamburg 1922–1933. Dokumente*, Europäische Verlagsanstalt, 1963, pp. 400–32, here pp. 422–3.
- 178 Свідчення публікується вперше.
- 179 Свідчення публікується вперше.
- 180 Rees, *Darkest Hour*, p. 136, а також свідчення, що публікуються вперше.
- 181 Свідчення публікується вперше.
- 182 Max Domarus, *Hitler: Speeches and Proclamations 1932–1945*, vol. 1: 1932–1934, Bolchazy-Carducci, 1990, pp. 246–7, Hitler speech, 10 February 1933.
- 183 Там само, p. 253, Hitler speech, 15 February 1933.
- 184 Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, Teil I, vol. 2/3, p. 137, entry for 28 February 1933.
- 185 Свідчення публікується вперше.

- 186 Domarus, *Hitler* (English edn), vol. 1, pp. 298–302.
- 187 *Völkischer Beobachter*, no. 89, 30 March 1933, цитовано в Max Domarus, *Hitler. Reden und Proklamationen 1932–1945. Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen*, vol. 1: *Triumph*, R. Löwit, 1973, pp. 251–2.
- 188 Laurence Rees, *The Nazis: A Warning from History*, BBC Books, 1997, p. 105.
- 189 Leni Yahil, *The Holocaust: The Fate of European Jewry, 1932–1945*, Oxford University Press, 1991, pp. 95–7.
- 190 Jürgen Matthäus and Mark Roseman (eds.), *Jewish Responses to Persecution*, vol. 1: 1933–1938, AltaMira Press/US Holocaust Memorial Museum, 2010, CV press release dated 24 March 1933, in *CV-Zeitung*, 30 March 1933, document 1-5, p. 15.
- 191 Rees, *Nazis*, pp. 71–2, а також свідчення, що публікуються вперше.
- 192 Там само, pp. 72–3, а також свідчення, що публікуються вперше.
- 193 Свідчення публікується вперше.
- 194 Свідчення публікується вперше.
- 195 Дані Меморіального музею Голокосту у США, <http://www.ushmm.org/>.
- 196 Yahil, *Holocaust*, p. 92.
- 197 Свідчення публікується вперше.
- 198 Свідчення публікується вперше.
- 199 Reich Statistical Office Figures for 1933, цитовано в J. Noakes and G. Pridham (eds.), *Nazism 1919–1945*, vol. 2: *State, Economy and Society 1933–1939*, Exeter University Press, 1991, p. 522.
- 200 StAN, LG Ansbach, Strafprozessakten, Große Strafkammer 50/34, Bär, vol. II, p. 185, Testimony of Kurt Adolf Bär, 14 April 1934.
- 201 Там само, p. 63, Testimony of Marie Breinl, 4 April 1934.
- 202 BayHStA, StK 6410, pp. 100–101, 103–4, 105, 113, 127, 128, 146, 147, Verdict in the action against Kurt Bär and accomplices on violation of the public peace on 14 July 1934.
- 203 BayHStA, Mlnn 73708, p. 48, Report on the events in Gunzenhausen on 25 March 1934, by the senior prosecutor at the district court in Ansbach.
- 204 Там само, pp. 15–16, Letter from the deputy of the Supreme SA leader of the government of Central Franconia, 27 March 1934.
- 205 BayHStA, StK 6410, p. 160, The Minister of the Interior of the Reich in Berlin to the state chancellery of the Free State of Bavaria in Munich, 25 July 1934.
- 206 Там само, p. 73, Indictment, 11 August 1934, against Kurt Bär and two others for murder and attempted murder.
- 207 BayHStA, MJu 23436 Office of U.S. Chief of Counsel, APO 124 A, U.S. Army, Memo to: Commanding Officer, Company B, Third Military Government Regiment, APO 170, U.S. Army, subject: Murder of German Jewish Subject. From the interrogation of Dr Benno Franz Theodor Martin taken at Nürnberg on 19 October 1945.
- 208 Barbara Distel and Ruth Jakusch (eds.), *Concentration Camp, Dachau 1933–1945*, Comité International de Dachau, 16th edn, 1978, p. 40.
- 209 E. F. M. Durbin and John Bowlby, *Personal Aggressiveness and War*, Routledge, 2007, p. 134.
- 210 Matthäus and Roseman (eds.), *Jewish Responses to Persecution*, vol. 1, *Kurt Rosenberg*, diary entry for 20 and 31 August 1933, document 2-2 LBINY AR 25279, pp. 37–8.
- 211 Nikolaus Wachsmann, *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Little, Brown, 2015, p. 30.
- 212 *Münchner Neueste Nachrichten*, 13 March 1933, цитовано в Peter Longerich, *Himmler*, Oxford University Press, 2012, p. 150.
- 213 Див. с. XX (...інакше сам Volk почне боротися проти євреїв, що може вилитися в «передбачувані небажані дії»).
- 214 Distel and Jakusch (eds.), *Dachau*, p. 48, on the release of Johann Deller, 12 October 1934.

- 215 Свідчення Герінга, 18 березня 1946 року, 84-й день Нюрнберзького процесу, <http://law2.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/nuremberg/Goering1.html>.
- 216 Rudolf Hoess, *Commandant of Auschwitz*, Phoenix Press, 2001, p. 71.
- 217 Tom Segev, *Soldiers of Evil: The Commandants of the Nazi Concentration Camps*, Diamond Books, 2000, p. 28.
- 218 Christopher Dillon, *Dachau and the SS: A Schooling in Violence*, Oxford University Press, 2015, p. 37.
- 219 Свідчення публікується вперше, а також Rees, *Nazis*, p. 51.
- 220 *Münchener Neueste Nachrichten*, 13 March 1933, цитовано в Longerich, *Himmler*, p. 150.
- 221 Max Abraham, *Juda verreckt. Ein Rabbiner im Konzentrationslager* (Death to Juda: A Rabbi in a Concentration Camp), reprinted in Irene A. Diekmann and Klaus Wettig (eds.), *Konzentrationslager Oranienburg. Augenzeugenberichte aus dem Jahre 1933*, Verlag für Berlin-Brandenburg, 2003, pp. 117–67, here p. 128.
- 222 Max Abraham, *Juda verreckt. Ein Rabbiner im Konzentrationslager*, Druckund Verlagsanstalt Teplitz-Schönaу, 1934, p. 154.
- 223 Landesamt für Bürger- und Ordnungsangelegenheiten Berlin, Reg. No. 50909, Entschädigungsakte Max Abraham.
- 224 *Manchester Guardian*, 1 January 1934, <http://www.theguardian.com/world/2015/jan/01/dachau-nazi-germany-second-world-war>.
- 225 Hans Beimler, *Im Mörderlager Dachau*, у вільному доступі онлайн (німецькою) за посиланням: https://www.hs-augsburg.de/~harsch/germanica/Chronologie/20Jh/Beimler/bei_daoo.html.
- 226 *Amper-Bote*, 7 September 1933, цитовано в Dillon, *Dachau*, p. 228.
- 227 Свідчення публікується вперше.
- 228 Свідчення публікується вперше.
- 229 Свідчення публікується вперше.
- 230 Свідчення публікується вперше. Він розвиває цю думку в Rees, *Nazis* (1997 edn), p. 53.
- 231 Свідчення публікується вперше.
- 232 Dillon, *Dachau*, p. 44.
- 233 Franciszek Piper, *Auschwitz 1940–1945: Central Issues in the History of the Camp*, vol. 3: *Mass Murder*, Auschwitz-Birkenau State Museum, 2000, p. 71.
- 234 Там само.
- 235 Dillon, *Dachau*, p. 52.
- 236 Там само.
- 237 Laurence Rees, *Auschwitz: The Nazis and the 'Final Solution'*, BBC Books, 2005, p. 25. У 2022 р. книжка «Аушвіц. «Остаточне рішення» нацистів» вийшла українською у видавництві «Лаботорія». Також див. Danuta Czech, 'The Auschwitz Prisoner Administration', in Yisreal Gutman and Michael Berenbaum (eds.), *The Anatomy of the Auschwitz Death Camp*, Indiana University Press, 1998, p. 364.
- 238 Hoess, *Commandant of Auschwitz*, p. 78.
- 239 Там само, pp. 65–6.
- 240 *Als sozialdemokratischer Arbeiter im Konzentrationslager Papenburg*, Verlagsgenossenschaft ausländischer Arbeiter in der UdSSR, 1935, p. 20. (Див. примітку нижче.)
- 241 Wolfgang Langhoff, *Die Moorsoldaten. 13 Monate Konzentrationslager*, Aufbau-Verlag, 1947, pp. 251–2.
- 242 *Als sozialdemokratischer Arbeiter im Konzentrationslager Papenburg* написав колишній в'язень Бергермура, який залишився анонімним, щоб не наражати на небезпеку свою сім'ю. У вступному слові до книжки Віллі Бредель (також колишній ув'язнений) поручився за правдивість описаного.
- 243 *Als sozialdemokratischer Arbeiter*, p. 35.

- 244 Rudolf Diels, *Lucifer ante Portas... es spricht der erste Chef der Gestapo...*, Deutsche Verlags-Anstalt, 1950, pp. 260–62.
- 245 Langhoff, *Moorsoldaten*, pp. 251–2.
- 246 *Als sozialdemokratischer Arbeiter*, p. 51.
- 247 Langhoff, *Moorsoldaten*, pp. 251–2.
- 248 Звіт Макса Гемпела, цитовано за: Hans-Peter Klausch, *Tätergeschichten. Die SS-Kommandanten der frühen Konzentrationslager im Emsland*, Edition Temmen, 2005, p. 231.
- 249 In English in J. Noakes and G. Pridham (eds.), *Nazism 1919–1945*, vol. 1: *The Rise to Power 1919–1934*, University of Exeter Press, 1991, p. 175.
- 250 Dillon, *Dachau*, p. 88.
- 251 Wachsmann, *KL*, p. 83.

5. Нюрнберзькі закони

- 252 Свідчення публікується вперше.
- 253 Nikolaus Wachsmann, *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Little, Brown, 2015, p. 90.
- 254 Yehuda Bauer, *Jews for Sale? Nazi–Jewish Negotiations, 1933–1945*, Yale University Press, 1994, p. 9.
- 255 Aaron Berman, *Nazism, the Jews, and American Zionism, 1933–1948*, Wayne State University Press, 1990, p. 39.
- 256 Adolf Hitler, *Mein Kampf*, Houghton Mifflin, 1971, p. 325; також див. Jeffrey Herf, *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War Two and the Holocaust*, Belknap Press, 2006, p. 75.
- 257 Див. с. XX (Розв'язання єврейського питання — це прерогатива уряду Райху, а не СА Гунценгаузена).
- 258 Свідчення публікується вперше.
- 259 Laurence Rees, *The Nazis: A Warning from History*, BBC Books, 1997, p. 75, а також свідчення, що публікуються вперше.
- 260 Herbert Michaelis et al. (eds.), *Ursachen und Folgen. Vom Deutschen Zusammenbruch 1918 und 1945 bis zur staatlichen Neuordnung Deutschlands in der Gegenwart*, vol. IX, Wendler, 1964, p. 397. In English in J. Noakes and G. Pridham (eds.), *Nazism 1919–1945*, vol. 2: *State, Economy and Society 1933–1939*, Exeter University Press, 1991, p. 530.
- 261 Noakes and Pridham (eds.), *Nazism*, vol. 2, pp. 531–2.
- 262 Max Domarus, *Hitler: Speeches and Proclamations 1932–1945*, vol. 2: 1935–1938, Bolchazy-Carucci, 1992, p. 706, Hitler speech, 15 September 1935.
- 263 *Jewish Post*, Indiana, 13 September 1935, <https://newspapers.library.in.gov/cgi-bin/indiana?a=d&d=JPOST19350913-01.1.1>.
- 264 Domarus, *Hitler* (English edn), vol. 2, p. 707, Göring speech, 15 September 1935.
- 265 Hans Mommsen, 'The Realization of the Unthinkable: "The Final Solution of the Jewish Question" in the Third Reich', in Michael R. Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust*, vol. 3: *The 'Final Solution': The Implementation of Mass Murder*, Meckler, 1989, pp. 224–53, тут p. 223.
- 266 Таку інтерпретацію запропонував не Моммсен, а сучасний автор.
- 267 Reinhard-M. Strecker, *Dr. Hans Globke. Aktenauszüge, Dokumente*, Rütten & Loening, 1961, p. 115, цитовано в Noakes and Pridham (eds.), *Nazism*, vol. 2, p. 541.
- 268 Supplementary Decree of the Reich Citizenship Law, 14 November 1935. Noakes and Pridham (eds.), *Nazism*, vol. 2, pp. 538–9.
- 269 Цит. за: Max Domarus, *Hitler. Reden und Proklamationen 1932–1945. Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen*, vol. 1: *Triumph*, R. Löwit, 1973, p. 538, Hitler speech, Reichstag, 15 September 1935. Див. також Domarus, *Hitler* (English edn), vol. 2, p. 707.
- 270 *Völkischer Beobachter*, 16 September 1935.

- 271 Свідчення публікується вперше.
- 272 Слова належать батькам Люсіль Айхенгрін.
- 273 Laurence Rees, *Their Darkest Hour*, Ebury Press, 2007, pp. 191–2, а також свідчення, що публікуються вперше.
- 274 Adam Tooze, *Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy*, Penguin, 2007, p. 65.
- 275 Ian Kershaw, *Hitler: 1889–1936*, Hubris, Penguin, 2001, p. 558.

6. Освіта і розбудова імперії

- 276 У цьому контексті *völkische* перекладають по-різному: *народний, народницький, расовий, етнічний* — усе це недосконалі спроби передати всі відтінки значення цього слова в ті часи. Ймовірно, *етнічний* — найближче до оригіналу.
- 277 Adolf Hitler, *Mein Kampf*, Houghton Mifflin, 1971, p. 404.
- 278 *Deutschland-Berichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (Sopade) 1934–1940. Zweiter Jahrgang, 1935*, Verlag Petra Nettelbeck/Zweitausendeins, 1980, p. 1043.
- 279 Martin Broszat et al. (eds.), *Bayern in der NS-Zeit*, Oldenbourg, 1977, vol. 1, pp. 466–7. Також див. J. Noakes and G. Pridham (eds.), *Nazism 1919–1945*, vol. 2: *State, Economy and Society 1933–1939*, Exeter University Press, 1983, p. 546.
- 280 Max Domarus, *Hitler: Speeches and Proclamations 1932–1945*, vol. 2: *1935–1938*, Bolchazy-Carucci, 1992, pp. 700–701, Hitler speech, 14 September 1935.
- 281 Свідчення публікується вперше.
- 282 Свідчення публікується вперше.
- 283 Laurence Rees, *Their Darkest Hour*, Ebury Press, 2007, p. 193, а також свідчення, що публікуються вперше.
- 284 Свідчення публікується вперше.
- 285 Gregory Wegner, *Anti-Semitism and Schooling under the Third Reich*, Routledge, 2002, Kindle edition, location 4325–31.
- 286 Ernst Hiemer, *Der Giftpilz*, Stürmerv Verlag, 1938.
- 287 Fritz Fink, *The Jewish Question in Education, 1937*, at <http://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/fink.htm>. Також див. Wegner, *Anti-Semitism*, location 1618–43.
- 288 Свідчення публікується вперше. Твердження Бема-Теттельбаха про те, що більшість юристів у Берліні — євреї, не відповідає дійсності. Німецькі євреї ніколи не переважали серед представників цієї професії.
- 289 David Welch, *Propaganda and the German Cinema*, Oxford University Press, 1983, p. 122. Також див. Helga Grebing, *Der Nationalsozialismus: Ursprung und Wesen*, Isar Verlag, 1959, p. 65.
- 290 *Völkischer Beobachter*, Bayernausgabe, 7 August 1929, p. 1.
- 291 Свідчення публікується вперше.
- 292 Welch, *Propaganda*, p. 123.
- 293 Michael Burleigh, *The Third Reich: A New History*, Pan, 2001, p. 381.
- 294 Henry Friedlander, *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*, University of North Carolina Press, 1995, p. 62.
- 295 Дани Меморіального музею Голокосту у США, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/mosaic-of-victims-an-overview>.
- 296 Robert Jay Lifton, *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide*, Basic Books, 2000, p. 29.
- 297 Claudia Koonz, *The Nazi Conscience*, Harvard University Press, 2003, p. 105. Також див. Boaz Neumann, 'The Phenomenology of the German People's Body (Volkskörper) and the Extermination of the Jewish Body', *New German Critique*, vol. 36, no. 1, 2009, pp. 149–81.

- 298 Ian Kershaw, *The 'Hitler Myth': Image and Reality in the Third Reich*, Oxford University Press, 2001, p. 78.
- 299 Rees, *Darkest Hour*, p. 192.
- 300 Laurence Rees, *The Nazis: A Warning from History*, BBC Books, 1997, p. 74.
- 301 Свідчення публікується вперше.
- 302 *Daily Express*, 17 September 1936.
- 303 У статті Ллойд Джордж стверджував, що «німецький характер отримує від переслідувань так само мало задоволення, як і британський», і висловлював сподівання, що гнівні промови Геббельса більше не призведуть до нових антиєврейських протестів.
- 304 Tom Segev, *One Palestine, Complete: Jews and Arabs under the British Mandate*, Little, Brown, 2014, p. 33.
- 305 Свідчення публікується вперше.
- 306 Свідчення публікується вперше.
- 307 *Sunday Express*, 19 червня 1938 р., цитовано за: Edie Friedman, 'Britain as Refuge: The Real Story', 23 October 2008, <https://www.thejc.com/britain-as-refuge-the-real-story-1.5676>.
- 308 Segev, *One Palestine*, pp. 37–9.
- 309 Domarus, *Hitler* (English edn), vol. 2, p. 938, Hitler speech, 13 September 1937.
- 310 Hildegard von Kotze and Helmut Krausnick (eds.), *Es spricht der Führer. 7 exemplarische Hitler-Reden*, Mohn, 1966, pp. 123–77, Rede Hitlers vor Kreisleitern auf der Ordensburg Vogelsang am 29. April 1937.
- 311 Elke Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, Teil I: *Aufzeichnungen 1923–1941*, vol. 4, K. G. Saur, 2000, pp. 429–30, entry for 30 November 1937.
- 312 *Documents on German Foreign Policy*, Series C, vol. V, no. 490.
- 313 Nuremberg Trial Document 46–EC.
- 314 Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, Teil I, vol. 3/2, K. G. Saur, 2001, pp. 251–2, entry for 15 November 1936.
- 315 J. Noakes and G. Pridham (eds.), *Nazism 1919–1945*, vol. 3: *Foreign Policy, War and Racial Extermination*, Exeter University Press, 2006, pp. 72–9.
- 316 Joachim Fest, *Hitler*, Harcourt Brace Jovanovich, 1974, p. 42.
- 317 Richard S. Geehr, *Karl Lueger: Mayor of Fin de Siècle Vienna*, Wayne State University Press, 1990, p. 181.
- 318 Там само, p. 200.
- 319 Kurt von Schuschnigg, *Austrian Requiem*, Victor Gollancz, 1947, pp. 21, 23.
- 320 Свідчення публікується вперше, а також див. Rees, *Nazis*, p. 107.
- 321 Max Domarus, *Hitler. Reden und Proklamationen 1932–1945. Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen*, vol. 1: *Triumph*, R. Löwit, 1973, p. 803, Hitler speech, Reichstag, 20 February 1938.
- 322 *Völkischer Beobachter*, Norddeutsche Ausgabe, 26 February 1938, p. 2.
- 323 Свідчення публікується вперше.
- 324 Свідчення публікується вперше.
- 325 Свідчення публікується вперше.
- 326 Свідчення публікується вперше.
- 327 Rees, *Nazis*, p. 114.
- 328 Там само, p. 112.
- 329 Там само, p. 114.
- 330 William L. Shirer, *Berlin Diary: The Journal of a Foreign Correspondent, 1934–1941*, Johns Hopkins University Press, 2002, pp. 110–11.
- 331 Nikolaus Wachsmann, *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Little, Brown, 2015, p. 140.
- 332 Там само, p. 177.

- 333 Там само.
- 334 Jürgen Matthäus and Mark Roseman (eds.), *Jewish Responses to Persecution*, vol. 1: 1933–1938, AltaMira Press/US Holocaust Memorial Museum, 2010, Report to the Jewish Telegraph Agency in Paris on persecution in Austria in June 1938, document 10-7, pp. 283–4.
- 335 Shirer, *Berlin Diary*, p. 109, entry for 19 March 1938.
- 336 Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, Teil I, vol. 5, K. G. Saur, 2000, p. 225, entry for 23 March 1938.
- 337 David Cesarani, *Eichmann: His Life and Crimes*, Vintage, 2005, p. 61.
- 338 Там само, p. 65.
- 339 Там само, p. 67.
- 340 Peter Longerich, *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, Oxford University Press, 2012, p. 106.

7. Радикалізація

- 341 Max Domarus, *Hitler. Reden und Proklamationen 1932–1945. Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen*, vol. 1: *Triumph*, R. Löwit, 1973, pp. 845–6, Hitler speech, 6 April 1938.
- 342 Там само, p. 845, Hitler speech, Klagenfurt Festival Hall, 4 April 1938.
- 343 Там само, p. 844, Hitler speech, Graz, 3 April 1938.
- 344 Див. с. XX (Однак особисте ставлення Гітлера до християнства...).
- 345 *Hitler's Table Talk, 1941–1944*, Phoenix Press, 2002, pp. 142–5, here p. 144, 13 December 1941.
- 346 Там само, p. 145.
- 347 Domarus, *Hitler. Reden und Proklamationen*, vol. 1, p. 606, Hitler speech, 14 March 1936.
- 348 Там само, p. 848, Hitler speech, 9 April 1938.
- 349 Peter Longerich, *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, Oxford University Press, 2010, p. 92.
- 350 Nikolaus Wachsmann, *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Little, Brown, 2015, p. 177.
- 351 Y. Arad, Y. Gutman and A. Margalot (eds.), *Documents on the Holocaust: Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland and the Soviet Union*, Bison Books, 1999, pp. 98–9.
- 352 Beate Meyer, Hermann Simon and Chana Schütz (eds.), *Jews in Nazi Berlin: From Kristallnacht to Liberation*, University of Chicago Press, 2009, p. 25.
- 353 Щоб не порушувати ні історичну достовірність, ні чутливі теми сьогодення, у цій книжці я буду використовувати слово «циган», обговорюючи нацистську політику, а «сінті й роми» — посилаючись на відповідних людей у більш загальному контексті.
- 354 Guenter Lewy, *The Nazi Persecution of the Gypsies*, Oxford University Press, 2000, pp. 2–3.
- 355 Aristotle Kallis, *Genocide and Fascism: The Eliminationist Drive in Fascist Europe*, Routledge, 2009, p. 55, слова належать Альберту Крантцу (початок XVI століття).
- 356 Там само.
- 357 Cesare Lombroso, *Die Ursachen und Bekämpfung des Verbrechens*, Bermühler, 1902.
- 358 Lewy, *Nazi Persecution*, p. 7.
- 359 Свідчення публікується вперше.
- 360 Свідчення публікується вперше.
- 361 Lewy, *Nazi Persecution*, p. 42.
- 362 Michael Burleigh and Wolfgangippermann, *The Racial State: Germany 1933–1945*, Cambridge University Press, 1991, pp. 120–21. Також див. Lewy, *Nazi Persecution*, pp. 135–8.
- 363 Дані постійної експозиції меморіалу концентраційного табору Заксенгаузен.
- 364 Christian Goeschel and Nikolaus Wachsmann (eds.), *The Nazi Concentration Camps, 1933–1939: A Documentary History*, University of Nebraska Press, 2012, pp. 204–5.

- 365 Звіт поліцейського відділку в Санкт-Йоганні (Австрія) від 12 січня 1939 р., цитовано за: Lewy, *Nazi Persecution*, pp. 61–2.
- 366 M. James Penton, *Jehovah's Witnesses and the Third Reich*, University of Toronto Press, 2004, pp. 275–84.
- 367 Laurence Rees, *Auschwitz: The Nazis and the 'Final Solution'*, BBC Books, 2005, p. 210, а також свідчення, що публікуються вперше
- 368 Michel Reynaud and Sylvie Graffard, *The Jehovah's Witnesses and the Nazis: Persecution, Deportation, and Murder, 1933–1945*, Cooper Square Press, 2001, p. 21.
- 369 Wachsmann, KL, p. 126.
- 370 Reynaud and Graffard, *Jehovah's Witnesses*, pp. 89–90.
- 371 Rudolf Hoess, *Commandant of Auschwitz*, Phoenix Press, 2001, pp. 88–9.
- 372 Там само, p. 89.
- 373 Там само, p. 91.
- 374 Reynaud and Graffard, *Jehovah's Witnesses*, p. 31.
- 375 Свідчення публікується вперше.
- 376 Bradley F. Smith and Agnes F. Peterson (eds.), *Heinrich Himmler. Geheimreden 1933 bis 1945 und andere Ansprachen*, Propyläen Verlag, 1974, pp. 93–4, 96–7, speech to SS group leaders on 18 February 1937.
- 377 *Völkischer Beobachter*, Bayernausgabe, 2 August 1930 (182. Ausgabe, 43. Jg.), p. 1.
- 378 Свідчення Вольфганга Тойберта й Емілія Кляйна, цитовано за: Laurence Rees, *The Dark Charisma of Adolf Hitler*, Ebury Press, 2012, pp. 127–8.
- 379 *Völkischer Beobachter*, 1 July 1934, а також Rees, *Charisma*, p. 127.
- 380 Wachsmann, KL, pp. 127–8.
- 381 Див. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/mosaic-of-victims-an-overview>. За оцінками Меморіального музею Голокосту у США до концентраційних таборів потрапило 5 000–15 000 гомосексуальних чоловіків.
- 382 Wachsmann, KL, p. 134.
- 383 Domarus, *Hitler. Reden und Proklamationen*, vol. 1, p. 870, Hitler order, 30 May 1938.
- 384 Adam Tooze, *Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy*, Penguin, 2007, p. 255.
- 385 PRO FO 371/22530, 13 March 1938, цитовано за: Fiona Horne, 'Explaining British Refugee Policy, March 1938–July 1940', thesis, University of Canterbury, New Zealand, 2008, p. 5.
- 386 Major Sir George Davies, Conservative MP for Yeovil, speaking in the House of Commons on 22 March 1938, PRO FO 372/3282.
- 387 Martin Gilbert, *Exile and Return*, Lippincott, 1978, p. 203. Spoken in a Cabinet Committee on Refugees, 20 July 1938.
- 388 David Clay Large, *And the World Closed its Doors*, Basic Books, 2004, p. 72.
- 389 G. S. Messersmith, Berlin, to William Phillips, Undersecretary of State, Washington, 26 June 1933, George S. Messersmith Papers in the University of Delaware Library, <http://udspace.udel.edu/handle/19716/6176>.
- 390 Joseph S. Nye Jr, *Presidential Leadership and the Creation of the American Era*, Princeton University Press, 2013, p. 38.
- 391 Clay Large, *And the World Closed its Doors*, p. 70.
- 392 Diaries of William Lyon Mackenzie King, entry for 29 March 1938, <https://www.bac-lac.gc.ca/eng/discover/politics-government/prime-ministers/william-lyon-mackenzie-king/Pages/diaries-william-lyon-mackenzie-king.aspx>.
- 393 Там само, entry for 29 June 1937. Після аншлюсу Кінг усе ж зазначив у щоденнику, що не міг «змиритися» з нацистським «переслідуванням євреїв», але все одно вважав, що Гітлер залишиться для світу «видатною людиною-загадкою»: див. Mackenzie King diary, entry

- for 27 March 1938. Після Кришталеві ночі він написав, що «співчуває тяжкому становищу» євреїв: див. Mackenzie King diary, entry for 23 November 1938.
- 394 Там само, entry for 30 June 1937.
- 395 Jürgen Matthäus and Mark Roseman (eds.), *Jewish Responses to Persecution*, vol. 1: 1933–1938, Altona Mira Press/US Holocaust Memorial Museum, 2010, WJC Memorandum, July 1938, USHMM-MA RG 11.001 M.36, reel 106 (SAM 1190-1-257), document 11-3, pp. 314–18.
- 396 Deborah Dwork and Robert Jan van Pelt, *Flight from the Reich: Refugee Jews 1933–1946*, W. W. Norton, 2009, p. 99, Roger Makins, Memorandum 25 March 1938, PRO FO 371/2231.
- 397 Emanuel Melzer, *No Way Out: The Politics of Polish Jewry, 1935–1939*, Hebrew Union College Press, 1965, p. 90.
- 398 David Cymet, *History vs. Apologetics: The Holocaust, the Third Reich, and the Catholic Church*, Lexington Books, 2010, p. 125.
- 399 Golda Meir, *My Life*, Weidenfeld & Nicolson, 1975, p. 127. У 2021 р. книжка «Моє життя» вийшла українською у видавництві «Наш Формат».
- 400 Francis R. Nicosia, *The Third Reich and the Palestine Question*, Transaction, 2013, p. 125.
- 401 Winston Churchill speaking in a House of Commons debate, 23 May 1939, Hansard, vol. 347, col. 2178. Див. Daniel Todman, *Britain's War: Into Battle 1937–1941*, Allen Lane, 2016, pp. 162–6.
- 402 Cabinet Committee Minutes, PRO CAB 24/285, 20 April 1939; також див. кореспонденцію, адресовану Вінстону Черчиллю, з повідомленням про «відвертий антисемітизм» британського прем'єр-міністра у Бухаресті, попри «переслідування» євреїв у Румунії. Цит. в: Gilbert, *Exile and Return*, p. 226.
- 403 Irving Abella and Harold Troper, *None Is Too Many: Canada and the Jews of Europe, 1933–1938*, L. & O. Dennys, 1982, p. 35.
- 404 Там само, p. 9, Blair letter dated 13 September 1938.
- 405 William L. Shirer, *Berlin Diary: The Journal of a Foreign Correspondent, 1934–1941*, Johns Hopkins University Press, 2002, p. 120, entry for 7 July 1938.
- 406 *Völkischer Beobachter*, 13 July 1938, and Rees, *Charisma*, p. 189.
- 407 Max Domarus, *Hitler: Speeches and Proclamations 1932–1945*, vol. 2: 1935–1938, Bolchazy-Carlucci, 1992, p. 1153, Hitler speech, 12 September 1938.
- 408 Joshua D. Zimmerman, *The Polish Underground and the Jews, 1939–1945*, Cambridge University Press, 2015, p. 20.
- 409 Leonidas E. Hill (ed.), *Die Weizsäcker Papiere 1933–1950*, Propyläen Verlag, 1974, p. 142.
- 410 Longerich, *Holocaust*, pp. 106–7.
- 411 Domarus, *Hitler*, vol. 2 (English edn), p. 1223, Hitler speech, 9 October 1938.
- 412 Matthäus and Roseman (eds.), *Jewish Responses to Persecution*, vol. 1, letter from Josef Broniatowski, Czenstochowa (Poland), no date (most likely early November 1938), document 12-2, pp. 345–7.
- 413 Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem*, Penguin, 1997, p. 228.
- 414 Elke Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher von Joseph Goebbels, Teil I: Aufzeichnungen 1923–1941*, vol. 6, K. G. Saur, 1998, p. 180, entry for 10 November 1938.
- 415 Це свідчення публікується вперше, але також див. Laurence Rees, *The Nazis: A Warning from History*, BBC Books, 1997, pp. 75–6, and Rees, *Charisma*, pp. 191–2.
- 416 Свідчення публікується вперше.
- 417 Ruth Levitt (ed.), *Pogrom: November 1938. Testimonies from 'Kristallnacht'*, Souvenir Press/The Wiener Library for the Study of the Holocaust and Genocide, 2015, p. 33, report B12.
- 418 Gendarmerie-Station Muggendorf Monthly Report, 26 November 1938, in Walter H. Pehle (ed.), *November 1938: From Reichskristallnacht to Genocide*, St Martin's Press, 1991, p. 39. Quoted in 'Reactions to Kristallnacht' at www.jewishvirtuallibrary.org.

- 419 Levitt (ed.), *Pogrom*, pp. 86–7, report B66.
- 420 Свідчення публікується вперше.
- 421 Levitt (ed.), *Pogrom*, pp. 28–9, report B8.
- 422 'Juden, was nun?', *Das Schwarze Korps. Zeitung der Schutzstaffeln der NSDAP, Organ der Reichsführung SS*, Berlin, 24 November 1938, issue no. 47, vol. 4, front page.
- 423 'Dieses Pack ist schlimmer!', *Das Schwarze Korps. Zeitung der Schutzstaffeln der NSDAP, Organ der Reichsführung SS*, Berlin, 17 November 1938, issue no. 46, vol. 4, front page.
- 424 'Damit wir uns recht verstehen...', *Das Schwarze Korps. Zeitung der Schutzstaffeln der NSDAP, Organ der Reichsführung SS*, Berlin, 1 December 1938, issue no. 48, vol. 4, p. 2.
- 425 'Das genügt fürs erste!', *Das Schwarze Korps. Zeitung der Schutzstaffeln der NSDAP, Organ der Reichsführung SS*, Berlin, 24 November 1938, issue no. 47, vol. 4, p. 14.
- 426 'Juden, was nun?', *Das Schwarze Korps*, 24 November 1938.
- 427 David Cesarani, *Final Solution: The Fate of the Jews 1933–49*, Macmillan, 2016, p. 214.
- 428 Свідчення публікується вперше.
- 429 PRO CAB 27/624 32, 14 November 1938, цитовано в: Rees, *Charisma*, p. 221.
- 430 Свідчення публікується вперше.
- 431 Англійський переклад: Stenographic Report of the Meeting on 'the Jewish Question' under the Chairmanship of Field Marshal Goering in the Reichs Air Force Ministry, 12 November 1938, in United States Chief Counsel for the Prosecution of Axis Criminality, *Nazi Conspiracy and Aggression*, vol. IV, United States Government Printing Office, 1946, Document 1816-PS, pp. 425–57.
- 432 Longerich, *Holocaust*, p. 115.
- 433 Max Domarus, *Hitler: Speeches and Proclamations 1932–1945*, vol. 3: 1939–1940, Bolchazy-Carducci, 1997, pp. 1447–9, Hitler speech, 30 January 1939.
- 434 Conversation between Hitler and the Hungarian Foreign Minister Count Csáky on 16 January 1939, 5–6 p.m., *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945*, Serie D, vol. V: *Polen, Südosteuropa, Lateinamerika, Klein- und Mittelstaaten, Juni 1937–März 1939*, Imprimerie Nationale, 1953, p. 305.
- 435 Minutes of the meeting of the Czechoslovakian Foreign Minister Chvalkovský with Hitler on 21 January 1939, 5–6 p.m., *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945*, Serie D, vol. IV: *Die Nachwirkungen von München, Oktober 1938–März 1939*, Imprimerie Nationale, 1951, pp. 170–71.
- 436 James Mace Ward, *Priest, Politician, Collaborator: Jozef Tiso and the Making of Fascist Slovakia*, Cornell University Press, 2013, p. 177.
- 437 Там само, p. 185.
- 438 Свідчення публікується вперше.
- 439 Свідчення публікується вперше.
- 440 David Dilks (ed.), *The Diaries of Sir Alexander Cadogan, OM, 1938–1945*, Cassell, 1971, p. 161, entry for 20 March 1939.
- 441 American Presidency Project: 15 April 1939, press conference, www.presidency.ucsb.edu.
- 442 Domarus, *Hitler*, vol. 3 (English edn), pp. 1585–92.
- 443 *Documents on German Foreign Policy*, Series D, vol. VII, pp. 200–204, meeting of 22 August 1939. Також див. J. Noakes and G. Pridham (eds.), *Nazism 1919–1945*, vol. 3: *Foreign Policy, War and Racial Extermination*, Exeter University Press, 1991, pp. 739–43.

8. Початок расової війни

- 444 Laurence Rees, *World War II: Behind Closed Doors*, BBC Books, 2008, p. 32.
- 445 Jürgen Matthäus, Jochen Böhrer and Klaus-Michael Mallmann (eds.), *War, Pacification, and Mass Murder, 1939: The Einsatzgruppen in Poland*, Documenting Life and Destruction:

- Holocaust Sources in Context, Rowman & Littlefield, 2014, p. 44, document 5: Diary notes by SS Hauptsturmführer Erich Ehlers, Einsatzgruppe II, for 1 to 5 September 1939.
- 446 Там само, р. 54, document 12: Report by Helmuth Bischoff, leader of Einsatzkommando 1/IV, on his deployment in Bydgoszcz, 7 and 8 September 1939, undated (late 1939), IPNW, NTN 196/180.
- 447 Laurence Rees, *The Nazis: A Warning from History*, BBC Books, 1997, pp. 127–8.
- 448 Там само, р. 130.
- 449 Свідчення публікується вперше.
- 450 Tomasz Szarota, 'Poland under German Occupation 1939–1945', in Bernd Wegner (ed.), *From Peace to War: Germany, Soviet Russia, and the World, 1939–1941*, Berghahn Books, 1997, pp. 47–61, here p. 54.
- 451 Laurence Rees, *The Dark Charisma of Adolf Hitler*, Ebury Press, 2012, p. 251.
- 452 Matthäus, Böhler and Mallmann (eds.), *War, Pacification, and Mass Murder*, p. 29.
- 453 Alexander B. Rossino, *Hitler Strikes Poland: Blitzkrieg, Ideology, and Atrocity*, University Press of Kansas, 2003, p. 16.
- 454 Там само, pp. 66–7 and 129.
- 455 Christopher Browning, *The Origins of the Final Solution*, Heinemann, 2004, pp. 36–7. David Cesarani, *Final Solution: The Fate of the Jews 1933–49*, Macmillan, 2016, p. 257.
- 456 Свідчення публікується вперше.
- 457 Peter Longerich, *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, Oxford University Press, 2010, pp. 151–2.
- 458 Christopher Browning, *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers*, Cambridge University Press, 2000, p. 8, Hans Frank speech, 25 November 1939.
- 459 Там само, р. 6.
- 460 Свідчення публікується вперше.
- 461 Rees, *Nazis*, p. 139.
- 462 Browning, *Origins*, p. 57.
- 463 Rees, *Charisma*, p. 294, Goebbels diary entry for 24 January 1940.
- 464 Свідчення Фріца публікується вперше. Також див. його свідчення в Rees, *Nazis*, pp. 151–2, and Laurence Rees, *Auschwitz: The Nazis and the 'Final Solution'*, BBC Books, 2005, p. 34.
- 465 Rees, *Nazis*, p. 136.
- 466 Свідчення публікується вперше.
- 467 Browning, *Origins*, p. 93.
- 468 Himmler memo, 15 May 1940, 'Some Thoughts on the Treatment of the Alien Population in the East', J. Noakes and G. Pridham (eds.), *Nazism 1919–1945*, vol. 3: *Foreign Policy, War and Racial Extermination*, Exeter University Press, 1991, p. 934.
- 469 Див. с. XX. (Однак Гайдріх виступив проти цього...)
- 470 Tatiana Berenstein et al. (eds.), *Faschismus — Getto — Massenmord. Dokumentation über Ausrottung und Widerstand der Juden in Polen während des zweiten Weltkrieges*, Röderberg-Verlag, 1960, pp. 78–81, here p. 81. Circular of the district president of Kalisz, Uebelhoer, 10 December 1939. Also printed in *Dokumenty i materiały z czasów Okupacji Niemieckiej w Polsce*, vol. 3: *Getto Łódzkie, Towarzystwo Przyjaciół Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej*, 1946, pp. 26–31.
- 471 Alan Adelson and Robert Lapides (eds.), *Łódź Ghetto: Inside a Community under Siege*, Viking, 1989, p. 11, Diary of Dawid Sierakowiak.
- 472 Свідчення публікується вперше.
- 473 Rees, *Nazis*, p. 153.
- 474 Isaiah Trunk, *Łódź Ghetto: A History*, Indiana University Press, 2008, p. xxxiv.
- 475 Там само, р. 21.

- 476 Yehuda Leib Gerst, *From the Straits* (Hebrew), Jerusalem: Safra Fund, 1949, p. 26, quoted in Michal Unger, *Reassessment of the Image of Mordechai Chaim Rumkowski*, Yad Vashem, 2004, p. 8.
- 477 Raul Hilberg, Stanislaw Staron and Josef Kermisz (eds.), *The Warsaw Diary of Adam Czerniakow*, Elephant, 1999, pp. 236–7, entry for 17 May 1941.
- 478 Rees, *Nazis*, p. 154. Свідчення Егона Цільке.
- 479 Свідчення публікується вперше.
- 480 Longerich, *Holocaust*, p. 136.
- 481 Див. с. XX (Гергард Вагнер, очільник Союзу лікарів Райху. Він краще за будь-кого розумів позицію фюрера...).
- 482 Свідчення публікується вперше, також див. Rees, *Nazis*, p. 83.
- 483 Browning, *Origins*, p. 186.
- 484 Robert Jay Lifton, *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide*, Basic Books, 1986, p. 280. Брак був студентом медичного факультету, але його відрахували.
- 485 Henry Friedlander, *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*, University of North Carolina Press, 1995, p. 75.
- 486 Там само, p. 81.
- 487 C. F. Rüter et al. (eds.), *Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945–1966*, vol. XXVI, Amsterdam University Press/K. G. Saur, 2001, pp. 555–83, here pp. 558–9. Also quoted in Ernst Klee, *Euthanasie im NS-Staat. Die 'Vernichtung lebensunwerten Lebens'*, S. Fischer Verlag, 1983, pp. 84–5.
- 488 Klee, *Euthanasie*, p. 118.
- 489 Karsten Linne (ed.), *Der Nürnberger Ärzteprozess 1946/47. Wortprotokolle, Anklage- und Verteidigungsmaterial, Quellen zum Umfeld*, Mikrofiche-Edition/ K. G. Saur, 1999, ff. 2687–8, transcript of Hans Heinrich Lammers' testimony, Nuremberg Medical Case, 7 February 1947. Також варто зазначити, що пробні експерименти з монооксидом вуглецю як знаряддям убивства було проведено в Вартегау в листопаді 1939 року. Browning, *Origins*, p. 188.
- 490 Lifton, *Nazi Doctors*, p. 72.
- 491 Див. свідчення Юзефа Пачинського на с. XX (Польський політичний в'язень Юзеф Пачинський...).
- 492 Lifton, *Nazi Doctors*, p. 72.
- 493 За даними Музею Зонненштайн.
- 494 Michael Grabher, Irmfried Eberl, 'Euthanasie' Arzt und Kommandant von Treblinka, Peter Lang, 2006, p. 35. Original in Hearing of Aquilin Ullrich in Frankfurt, 10 October 1962, HHStAW 631a, no. 1726.
- 495 Ute Hofmann and Dietmar Schulze, '... wird heute in eine andere Anstalt verlegt'. *Nationalsozialistische Zwangssterilisation und 'Euthanasie' in der Landes-Heil- und Pflegeanstalt Bernburg — eine Dokumentation*, Regierungspräsidium Dessau, 1997, p. 111.
- 496 Grabher, Eberl, p. 105. Original in Hearing of Heinrich Bunke in Frankfurt, 17 April 1962, HHStAW 631a, no. 1666.
- 497 Hans-Walter Schmuhl, 'Brain Research and the Murder of the Sick: The Kaiser Wilhelm Institute for Brain Research, 1937–1945', in Susanne Heim, Carola Sachse and Mark Walker (eds.), *The Kaiser Wilhelm Society under National Socialism*, Cambridge University Press, 2009, pp. 99–119, here p. 113.
- 498 Цит. в: <http://chgs.umn.edu/histories/documentary/hadamard/ignorance.html>, University of Minnesota, Center for Holocaust Studies.
- 499 Ernst Klee (ed.), *Dokumente zur 'Euthanasie'*, S. Fischer Verlag, 1985, p. 125.
- 500 Gitta Sereny, *Into That Darkness: From Mercy Killing to Mass Murder*, Pimlico, 1995, p. 54.
- 501 Longerich, *Holocaust*, p. 138.

- 502 Browning, *Origins*, pp. 188–9.
- 503 Там само, pp. 191–2; зверніть увагу, що одна єврейська лікарня в Бендорф-Зайн стала винятком: її пацієнтів убили пізніше в рамках «остаточного рішення».
- 504 Nikolaus Wachsmann, *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Little, Brown, 2015, pp. 231–2.
- 505 <http://www.buchenwald.de/en/457/>
- 506 Wachsmann, *KL*, pp. 221–5.
- 507 Свідчення публікується вперше.
- 508 Свідчення публікується вперше.
- 509 Свідчення публікується вперше.
- 510 Свідчення публікується вперше.
- 511 Свідчення публікується вперше.
- 512 Yitzhak Arad, Yisrael Gutman and Abraham Margalioth (eds.), *Documents on the Holocaust*, University of Nebraska Press, 1999, pp. 216–18, Rademacher memo, 3 July 1940.
- 513 Там само, p. 218, Frank speech, 12 July 1940.
- 514 Kurt Pätzold, *Verfolgung, Vertreibung, Vernichtung. Dokumente des faschistischen Antisemitismus*, Reclam, 1991, pp. 269–70.
- 515 Arad et al. (eds.), *Documents*, pp. 216–18, Rademacher memo, 3 July 1940.
- 516 Longerich, *Holocaust*, pp. 162–4.
- 517 Charles Burdick and Hans-Adolf Jacobsen (eds.), *The Halder War Diary, 1939–1942*, Greenhill Books, 1988, p. 76, entry for 3 November 1939.
- 518 Georg Mayer (ed.), *Generalfeldmarschall Wilhelm Ritter von Leeb. Tagebuchaufzeichnungen und Lagebeurteilungen aus zwei Weltkriegen*, Deutsche Verlags-Anstalt, 1976, pp. 187–8, entry for 9 October 1939.
- 519 David Jablonsky, *Churchill and Hitler: Essays on the Political–Military Direction of Total War*, Frank Cass, 1994, p. 155; також див. Alexander Pollak, *Die Wehrmachtsslegende in Österreich. Das Bild der Wehrmacht im Spiegel der österreichischen Presse nach 1945*, Böhlau, 2002, p. 62.
- 520 *Documents on German Foreign Policy*, Series D, vol. VII, pp. 200–204, виступ Гітлера перед воєначальниками у Берхтесгадені, 22 серпня 1939 року. Також див. Noakes and Pridham (eds.), *Nazism*, vol. 3, pp. 739–43.
- 521 Max Domarus, *Hitler. Reden und Proklamationen 1932–1945. Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen*, vol. 2: *Untergang*, R. Löwit, 1973, pp. 1422, 1425–6, Hitler speech, 23 November 1939.
- 522 Там само, pp. 1553, 1558, Hitler speech, 19 July 1940.
- 523 Burdick and Jacobsen (eds.), *Halder War Diary*, pp. 241–6, entry for 31 July 1940.

9. Переслідування на Заході

- 524 Меморіальний музей Голокосту у США (www.ushmm.org) називає число в 4500 осіб: 3500 громадян країни і 1000 біженців. Яд Вашем наводить меншу загальну кількість — 3500 осіб (www.yadvashem.org). Yehuda Bauer, *American Jewry and the Holocaust: The American Jewish Joint Distribution Committee 1939–1945*, Wayne State University Press, 1981, p. 53, говорить про 3500 осіб у 1939 році і 2000 — в 1940 році.
- 525 Густав Зімон був головою цивільної адміністрації Люксембургу і гауляйтером сусіднього Мозельланду.
- 526 Bauer, *American Jewry*, pp. 53–5.
- 527 Emmanuel Debruyne, 'The Belgian Government-in-Exile Facing the Persecution and Extermination of the Jews', in Jan Láníček and James Jordan (eds.), *Governments in Exile and the Jews during the Second World War*, Vallentine Mitchell, 2013, pp. 197–212, тут p. 201.

- 528 Laurence Rees, *Their Darkest Hour*, Ebury Press, 2007, p. 165.
- 529 Lieven Saerens, 'Antwerp's Attitude toward the Jews from 1918 to 1940', in Dan Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust*, Yad Vashem, 1998, pp. 159–94, here pp. 192–3.
- 530 Laurence Rees, *Selling Politics*, BBC Books, 1992, pp. 18–25.
- 531 Там само, p. 24.
- 532 *Hitler's Table Talk, 1941–1944*, Phoenix Press, 2002, p. 99, entry for 30 October 1941
- 533 Rees, *Selling Politics*, p. 24, Goebbels diary entry for 5 July 1941.
- 534 Свідчення публікується вперше.
- 535 Laurence Rees, *Auschwitz: The Nazis and the 'Final Solution'*, BBC Books, 2005, p. 217. Проте зверніть увагу, що нацистам видали близько двадцяти єврейських біженців. У 2005 році прем'єр-міністр Данії попросив вибачення за це від імені всієї країни.
- 536 Hans Fredrik Dahl, *Quisling: A Study in Treachery*, Cambridge University Press, 1999, p. 222.
- 537 Див. с. XX (У період між березнем і липнем 1943 року в Собібор депортували близько...).
- 538 Jeroen Dewulf, *Spirit of Resistance: Dutch Clandestine Literature during the Nazi Occupation*, Camden House, 2010, p. 48.
- 539 Bob Moore, *Victims and Survivors: The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands 1940–1945*, Arnold, 1997, p. 195, Broadcast on Radio Oranje, 2 October 1943.
- 540 Jacob Presser, *Ashes in the Wind: The Destruction of Dutch Jewry*, Souvenir Press, 2010, p. 25.
- 541 Кількість євреїв, що за наказом нацистської адміністрації підлягали виселенню, оцінюють у 140 000 осіб.
- 542 Presser, *Ashes in the Wind*, pp. 27–8.
- 543 Willem Ridder, *Countdown to Freedom*, Author House, 2007, p. 252.
- 544 Свідчення Гетті Коен-Костер, що вивчала юриспруденцію в Лейденському університеті: <https://www.universiteitleiden.nl/en/news/2015/04/hetty-cohen-koster-was-present-at-cleveringa%E2%80%99s-speech>.
- 545 Ernest R. May, *Strange Victory: Hitler's Conquest of France*, I. B. Tauris, 2000, p. 283, Gamelin talking to General Edouard Réquin.
- 546 Там само, p. 386.
- 547 Цит. в: David Carroll, 'What It Meant to Be "a Jew" in Vichy France: Xavier Vallat, State Anti-Semitism, and the Question of Assimilation', *SubStance*, vol. 27, no. 3, 1998, pp. 36–54. Також див. Olivier Wieviorka, *Orphans of the Republic: The Nation's Legislators in Vichy France*, Harvard University Press, 2009, p. 195.
- 548 Ralph W. Schoolcraft III, 'Darquier de Pellepoix', in Richard S. Levy (ed.), *Antisemitism: A Historical Encyclopedia of Prejudice and Persecution*, vol. 1, ABC-CLIO, 2005, pp. 161–2, here p. 162.
- 549 Yves Beigbeder, *Judging War Crimes and Torture: French Justice and International Criminal Tribunals and Commissions, 1940–2005*, Martinus Nijhoff, 2006, pp. 143–7.
- 550 Michael R. Marrus and Robert O. Paxton, *Vichy France and the Jews*, Stanford University Press, 1995, p. 5.
- 551 Див. *Guardian*, 3 October 2010, <http://www.theguardian.com/world/2010/oct/03/marshal-petai-nazi-zealous-anti-semitism>.
- 552 Renée Poznanski, 'The Jews of France and the Statutes on Jews, 1940–1941' у <https://store.yadvashem.org/he/the-jews-of-france-and-the-statutes-on-jews-7>.
- 553 Vicki Caron, 'The Path to Vichy: Antisemitism in France in the 1930s', United States Holocaust Memorial Museum, Center for Advanced Holocaust Studies, J. B. and Maurice C. Shapiro Annual Lecture, 20 April 2005, pp. 1–2.
- 554 Susan Zuccotti, *The Holocaust, the French and the Jews*, Bison Books, 1999, p. 3.
- 555 Jérôme Carcopino, *Souvenirs de sept ans*, Flammarion, 1953, p. 359; Також Marrus and Paxton, *Vichy*, p. 85.

- 556 Bella Gutterman and Naomi Morgenstern, *The Gurs Haggadah: Passover in Perdition*, Devora Publishing and Yad Vashem, 2003, p. 17.
- 557 Christopher Browning, *The Origins of the Final Solution*, Heinemann, 2004, pp. 89–93.
- 558 Там само, p. 92.
- 559 Там само, p. 90.
- 560 J. Noakes and G. Pridham (eds.), *Nazism 1919–1945*, vol. 3: *Foreign Policy, War and Racial Extermination*, Exeter University Press, 2006 edn, p. 471.
- 561 Laurence Rees, *The Nazis: A Warning from History*, BBC Books, 1997, pp. 141–2.
- 562 Sybille Steinbacher, 'In the Shadow of Auschwitz: The Murder of the Jews of East Upper Silesia', in Ulrich Herbert (ed.), *National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies*, Berghahn Books, 2000, pp. 276–305, here p. 284.
- 563 David Cesarani, *Final Solution: The Fate of the Jews 1933–49*, Macmillan, 2016, p. 274.
- 564 Laurence Rees, *World War II: Behind Closed Doors*, BBC Books, 2008, p. 80.
- 565 David Stahel, *Operation Barbarossa and Germany's Defeat in the East*, Cambridge University Press, 2012, p. 73.
- 566 Isaiah Trunk, *Łódź Ghetto: A History*, Indiana University Press, 2008, p. 109.
- 567 Christopher Browning, *Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution*, Cambridge University Press, 1993, p. 33.
- 568 Свідчення публікується вперше.
- 569 Browning, *Genocide*, p. 36, Palfinger's report of 7 November 1940.
- 570 Свідчення публікується вперше.
- 571 Trunk, *Łódź Ghetto*, p. 83, document no. 55 YI-1212, 5 April 1940, Rumkowski to the Łódź Mayor.
- 572 Там само, p. 111.
- 573 Michal Unger, *Reassessment of the Image of Mordechai Chaim Rumkowski*, Yad Vashem, 2004, p. 37 n. 82.
- 574 Jacob Sloan (ed.), *Notes from the Warsaw Ghetto, from the Journal of Emmanuel Ringelblum*, iBooks, 2006, p. 19, entry for 12 February 1940.
- 575 Там само, p. 17, entry for 7 February 1940.
- 576 Raul Hilberg, Stanislaw Staron and Josef Kermisz (eds.), *The Warsaw Diary of Adam Czerniakow*, Elephant, 1999, p. 100, entry for 16 and 17 December 1939.
- 577 Там само, p. 112, entry for 28 January 1940.
- 578 Там само, p. 104, entry for 31 December 1939 and 2 January 1940.
- 579 Cesarani, *Final Solution*, p. 339.
- 580 Sloan (ed.), *Journal of Emmanuel Ringelblum*, p. 120, entry for January 1941.
- 581 Свідчення публікується вперше.
- 582 Browning, *Genocide*, p. 38.
- 583 Hilberg et al. (eds.), *Warsaw Diary of Adam Czerniakow*, p. 239, entry for 21 May 1941.
- 584 Там само, p. 247, entry for 9 June 1941.
- 585 Nuremberg Trial Files, vol. 31, Minutes of meeting on 2 May 1941, document 2718-PS, p. 84. Rees, *Auschwitz*, p. 53.
- 586 Nuremberg Trial Files, vol. 36, *Political-Economic Guidelines*, pp. 135–7.
- 587 Goetz Aly and Susanne Heim, *Architects of Annihilation*, Weidenfeld & Nicolson, 2002, pp. 63–4.
- 588 Там само, p. 237. Rees, *Auschwitz*, p. 54.
- 589 Відносно кількості населення в 2016 році.
- 590 *Hitler's Table Talk*, p. 33, 17 September 1941.
- 591 Там само, p. 38, 23 September 1941.
- 592 Charles Burdick and Hans-Adolf Jacobsen (eds.), *The Halder War Diary, 1939–1942*, Greenhill Books, 1988, p. 346, 30 March 1941.

- 593 Ian Kershaw, *Hitler: 1936–1945, Nemesis*, Allen Lane, 2000, p. 359.
- 594 Noakes and Pridham (eds.), *Nazism*, vol. 3 (2006 edn), pp. 478–9.
- 595 Там само, p. 479.
- 596 Vivien Spitz, *Doctors from Hell: The Horrific Account of Nazi Experiments on Humans*, First Sentient Publications, 2005, pp. 190–94.
- 597 Там само, p. 195.
- 598 Robert Jay Lifton, *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide*, Basic Books, 1986, p. 279.
- 599 Див. історію Пауля Еррета, с. XX (Через цей закон примусово стерилізували в дитинстві Пауля Еррета).
- 600 Elke Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher von Joseph Goebbels, Teil I: Aufzeichnungen 1923–1941*, vol. 9, K. G. Saur, 1998, p. 210, entry for 29 March 1941.
- 601 До «нової» Хорватії з 25 500 євреїв увійшла також Боснія і Герцеговина з 14 000 євреїв. Загалом на території колишньої Югославії проживало близько 80 000, а в Греції — 72 000 євреїв.
- 602 Esther Gitman, *When Courage Prevailed: The Rescue and Survival of Jews in the Independent State of Croatia, 1941–1945*, Paragon House, 2011, pp. 12–13.
- 603 Там само, p. 17.

10. Війна на винищення

- 604 Laurence Rees, *The Nazis: A Warning from History*, BBC Books, 1997, p. 175. Повний текст листа у: United States, Department of State, Publication No. 3023, *Nazi–Soviet Relations 1939–1941: Documents from the Archives of the German Foreign Office*, Government Printing Office, 1948, pp. 349–53.
- 605 Elke Fröhlich, 'Joseph Goebbels und sein Tagebuch', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, vol. 35, no. 4 (1987), Goebbels diary entry for 16 June 1941.
- 606 Adam Tooze, *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy*, Penguin, 2007, pp. 452–60.
- 607 Див. с. XX (Доки євреї помирали від нестачі їжі у варшавському гетто, в іншому кінці нацистської держави обговорювали плани заморити голодом мільйони людей...).
- 608 Laurence Rees, *Auschwitz: The Nazis and the 'Final Solution'*, BBC Books, 2005, p. 56, Heydrich's directive of 2 July 1941.
- 609 Peter Longerich, *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, Oxford University Press, 2012, p. 186.
- 610 Robert van Voren, *Undigested Past: The Holocaust in Lithuania*, Rodopi, 2011, p. 27. Близько 13,5% депортованих у СРСР були євреї — це досить високий показник порівняно з часткою євреїв у загальній популяції.
- 611 Laurence Rees, *Their Darkest Hour*, Ebury Press, 2007, pp. 11–12.
- 612 David Cesarani, *Final Solution: The Fate of the Jews 1933–49*, Macmillan, 2016, p. 362.
- 613 Michael MacQueen, 'Lithuanian Collaboration in the "Final Solution": Motivations and Case Studies', in *Lithuania and the Jews: The Holocaust Chapter, Symposium Presentations*, Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum, 2004.
- 614 Свідчення з: *The Nazis: A Warning from History*, Episode 5: *Road to Treblinka*, written and produced by Laurence Rees, first transmission October 1997, BBC2.
- 615 Aleks Faitelson, *The Truth and Nothing But the Truth: Jewish Resistance in Lithuania*, Gefen Books, 2006, p. 26.
- 616 Testimony from *The Nazis: A Warning from History*, Episode 5: *Road to Treblinka*, written and produced by Laurence Rees, first transmission October 1997, BBC2.

- 617 Rees, *Nazis*, pp. 179–82.
- 618 Ernst Klee, Willi Dressen and Volker Riess, *The Good Old Days*, Konecky & Konecky, 1991, p. 31.
- 619 Там само, pp. 24–7.
- 620 Peter Longerich, *The Unwritten Order*, Tempus, 2005, p. 113.
- 621 Jean Ancel, *The History of the Holocaust in Romania*, Yad Vashem, 2011, p. 215. Protocol of the talk between Hitler and Antonescu in Munich, in *Documents on German Foreign Policy*, vol. 12, doc. 614, p. 1006.
- 622 Ancel, *Romania*, pp. 445–6.
- 623 Radu Ioanid, *The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940–1944*, Ivan R. Dee, 2008, p. 74; Kindle edition, location 1738–45.
- 624 Ancel, *Romania*, p. 453.
- 625 Ancel, *Romania*, p. 455, говорить про 8000 жертв, а Меморіальний музей Голокосту у США — «як мінімум 4000». Дані Меморіального музею Голокосту у США: <https://www.ushmm.org/remember/holocaust-survivors/first-person-conversations-with-survivors/first-person/haim-solomon-hiding-during-the-pogrom-in-iasi>.
- 626 Ioanid, *Holocaust in Romania*, p. 81; Kindle edition, location 1884–90.
- 627 Ancel, *Romania*, pp. 230–32.
- 628 Свідчення публікується вперше.
- 629 Свідчення публікується вперше.
- 630 Свідчення Емілію Бюре, Музей Заксенгаузена, а також Nikolaus Wachsmann, *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Little, Brown, 2015, pp. 262–5.
- 631 Свідчення невідомого в'язня, знайдене в 1954 році, Музей Заксенгаузена.
- 632 Свідчення публікується вперше.
- 633 Peter Löffler (ed.), *Bischof Clemens August Graf von Galen. Akten, Briefe und Predigten 1933–1946*, vol. 2: 1939–1946, Matthias-Grünewald-Verlag, 1988, pp. 876–8. Original in Bistumsarchiv Münster, Fremde Provenienzen, A 8, Niederschrift der Predigt des Bischofs von Münster, Sonntag, den 3. August 1941, in der St. Lambertikirche in Münster.
- 634 Ian Kershaw, *Hitler: 1936–1945, Nemesis*, Allen Lane, 2000, pp. 424–5.
- 635 Свідчення публікується вперше.
- 636 Kershaw, *Hitler: Nemesis*, p. 426.
- 637 Cesarani, *Final Solution*, p. 284. Richard Evans, *The Third Reich at War*, Allen Lane, 2008, pp. 93–101.
- 638 *Hitler's Table Talk, 1941–1944*, Phoenix Press, 2000, p. 5, night of 5–6 July 1941.
- 639 Christopher Browning, *The Origins of the Final Solution*, Heinemann, 2004, pp. 309–10.
- 640 Там само, p. 240.
- 641 Götz Aly, *'Final Solution': Nazi Population Policy and the Murder of the European Jews*, Arnold, 1999, p. 214.
- 642 Свідчення публікується вперше, але також див. Laurence Rees, *Auschwitz: The Nazis and the 'Final Solution'*, BBC Books, 2005, pp. 64–5.
- 643 Yitzhak Arad, *The Holocaust in the Soviet Union*, University of Nebraska Press, 2009, p. 165
- 644 Свідчення публікується вперше.
- 645 Laurence Rees, *War of the Century*, BBC Books, 1999, pp. 93–4.
- 646 Кількість жертв за даними Меморіального музею Голокосту у США.
- 647 Peter Longerich, *Heinrich Himmler*, Oxford University Press, 2012, p. 526.
- 648 Свідчення публікується вперше, а також Rees, *Auschwitz*, pp. 63–6.
- 649 Rees, *Darkest Hour*, p. 13.
- 650 Alfonsas Eidintas, *Žydai, Lietuviai ir Holokaustas*, quoted in MacQueen, 'Lithuanian Collaboration in the "Final Solution": Motivations and Case Studies'.
- 651 Rees, *Auschwitz*, p. 63.

- 652 Rees, *Nazis*, p. 190.
- 653 Avraham Tory, *Surviving the Holocaust: The Kovno Ghetto Diary*, Harvard University Press, 1991, p. 24, entry for 4 August 1941.
- 654 Ernst Klee, Willi Dressen and Volker Riess, 'The Good Old Days', Konecky & Konecky, 1991, p. 179.
- 655 Anatoly Podolsky, 'The Tragic Fate of Ukrainian Jewish Women under Nazi Occupation, 1941–1944', in Sonja M. Hedgepeth and Rochelle G. Sidel (eds.), *Sexual Violence against Jewish Women during the Holocaust*, Brandeis University Press and University Press of New England, 2010, pp. 94–107, here p. 99.
- 656 Rees, *Nazis*, p. 213, а також свідчення, що публікується вперше.
- 657 Свідчення публікується вперше.
- 658 Leonid D. Grenkevich, *The Soviet Partisan Movement, 1941–1944: A Critical Historiographical Analysis*, Frank Cass, 1999, p. 75.
- 659 Manus I. Midlarsky, *The Killing Trap: Genocide in the Twentieth Century*, Cambridge University Press, 2005, p. 147.
- 660 Rees, *Darkest Hour*, p. 68, а також свідчення, що публікується вперше.
- 661 Kershaw, *Hitler: Nemesis*, p. 467.
- 662 Peter Witte et al. (eds.), *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42*, Hans Christians Verlag, 1999, p. 195.
- 663 Свідчення публікується вперше.
- 664 Rees, *Auschwitz*, p. 68, а також свідчення, що публікується вперше.
- 665 Там само.
- 666 'Leben eines SS-Generals. Aus den Nürnberger Geständnissen des Generals der Waffen-SS Erich von dem Bach-Zelewski', *Aufbau*, vol. XII, no. 34, 23 August 1946, p. 2.
- 667 Recollection of former SS General Karl Wolff, *The World at War*, Thames Television, 27 March 1974, quoted in Martin Gilbert, *The Holocaust: The Jewish Tragedy*, Collins, 1986, p. 191.
- 668 Свідчення публікується вперше.
- 669 Michael Burleigh, *The Third Reich: A New History*, Pan, 2001, p. 614.
- 670 Browning, *Origins*, p. 283. Також Longerich, *Himmler*, p. 534. Через п'ять тижнів усіх 120 пацієнтів лікарні вбили газом.
- 671 Testimony of Wilhelm Jaschke, Vilsbiburg, 5 April 1960, BAArch 202, AR-Z 152/159. Також Rees, *Auschwitz*, p. 69.
- 672 Свідчення публікується вперше, а також Rees, *Auschwitz*, p. 71.
- 673 Tooze, *Wages of Destruction*, pp. 482–3.
- 674 Там само, p. 483.
- 675 Свідчення публікується вперше.
- 676 Свідчення публікується вперше.
- 677 Свідчення публікується вперше.
- 678 Longerich, *Holocaust*, p. 315.
- 679 J. Noakes and G. Pridham (eds.), *Nazism 1919–1945*, vol. 3: *Foreign Policy, War and Racial Extermination*, Exeter University Press, 2006, p. 481.
- 680 Peter Klein (ed.), *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte der Sicherheitspolizei und des SD*, Hentrich, 1997, p. 342.
- 681 Elke Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher von Joseph Goebbels, Teil II: Diktate 1941–1945*, vol. 1, K. G. Saur, 1996, p. 269, entry for 19 August 1941.
- 682 Browning, *Origins*, pp. 281–2.
- 683 *Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof, Nürnberg, 14. November 1945–1. Oktober 1946*, vol. XXXII, Nuremberg, 1948, document 3663-PS, p. 436.

- 684 Там само, document 3666-PS, p. 437.
- 685 *Hitler's Table Talk*, pp. 56–7, evening of 13–14 October 1941.
- 686 Rees, *Auschwitz*, p. 67.
- 687 Свідчення публікується вперше.
- 688 Rees, *Nazis*, p. 222.
- 689 *Hitler's Table Talk*, pp. 31–5, night of 17–18 September 1941.
- 690 Max Domarus, *Hitler: Speeches and Proclamations*, vol. 4: 1941–1945, Bolchazy-Carducci, 2004, p. 2491, Hitler speech, Berlin Sportpalast, 3 October 1941.
- 691 Ioanid, *Holocaust in Romania*, p. 120; Kindle edition, location 2726–34.
- 692 Ansel, *Romania*, p. 243.
- 693 *Hitler's Table Talk*, p. 67, 17 October 1941.
- 694 Noakes and Pridham (eds.), *Nazism*, vol. 3, pp. 519–20.
- 695 Rees, *Auschwitz*, p. 76.
- 696 Alan Adelson and Robert Lapides (eds.), *Łódź Ghetto: Inside a Community under Siege*, Viking, 1989, p. 175, Diary of Shlomo Frank, entries for 19 and 23 October 1941.
- 697 Там само, p. 171, Diary of David Sierakowiak, entry for 17 October 1941.
- 698 Там само, pp. 178–81, Notebook of Oskar Rosenfeld.
- 699 Rees, *Auschwitz*, p. 85.
- 700 Isaiah Trunk, *Łódź Ghetto: A History*, Indiana University Press, 2008, p. 217.
- 701 Helmut Heiber, 'Aus den Akten des Gauleiters Kube', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, vol. 4, no. 1 (1956), p. 75.
- 702 Kershaw, *Hitler: Nemesis*, p. 486.
- 703 Aly, 'Final Solution', p. 214.
- 704 Statement by Walter Burmeister, 24/01/1961, p. 3, BArch ZStL 203 AR-Z 69/59, vol. 4. (ZStL is the central legal administration office dealing with National Socialist crimes in Ludwigsburg.)
- 705 Browning, *Origins*, p. 367.
- 706 Longerich, *Holocaust*, p. 282.
- 707 Варто відзначити, що в Білорусі функціювали два менші табори, де вбивали євреїв: Малий Тростенець і Бронна Гора. Перший почав працювати в травні 1942 року, призначений переважно для знищення євреїв Мінська. Згодом відкрили Бронну Гору, яка обслуговувала території на заході Білорусі. Точна кількість жертв у цих таборах не відома, але обидва і близько не підійшли до масштабів таборів операції «Райнгард».
- 708 *Hitler's Table Talk*, p. 87, 25 October 1941.
- 709 Browning, *Origins*, p. 362.
- 710 Testimony from 8 November 1961, BArch ZStL 203 AR-Z 69/59, vol. 3, pp. 5–6. And Rees, *Auschwitz*, p. 92.
- 711 Dr Goebbels, 'Die Juden sind schuld!', *Das Reich*, no. 46, 16 November 1941, pp. 1–2.
- 712 Детальний аналіз професора Крістфера Браунінга див. у Browning, *Origins*, pp. 358–73.
- 713 *Hitler's Table Talk*, pp. 57–8, night of 13–14 October 1941.
- 714 Patrick Montague, *Chełmno and the Holocaust*, I. B. Tauris, 2012, p. 34.
- 715 Див. с. 200 (Це стало можливим лише тому, що Гітлер був лідером-візіонером, який очікував від підлеглих величезної ініціативності...).
- 716 Michael Thad Allen, 'The Devil in the Details: The Gas Chambers of Birkenau, October 1941', *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 16, no. 2, Autumn 2002, pp. 189–216. Rees, *Auschwitz*, pp. 82–3.

11. Дорога до Ванзе

- 717 Account by V. S. Pronin, President of the Moscow Soviet, *Военно-исторический журнал*, vol. 10 (1991), pp. 335–41.
- 718 Max Domarus, *Hitler. Reden und Proklamationen 1932–1945. Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen*, vol. 2: *Untergang*, R. Löwit, 1973, pp. 1773, 1779, Hitler speech, 8 November 1941.
- 719 Laurence Rees, *World War II: Behind Closed Doors*, BBC Books, 2008, p. 114.
- 720 Domarus, *Hitler. Reden und Proklamationen*, vol. 2, pp. 1773–4.
- 721 Там само, pp. 1804, 1808, Hitler speech to the Reichstag, 11 December 1941.
- 722 Elke Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, Teil II: *Diktate 1941–1945*, vol. 2, K. G. Saur, 1996, pp. 498–9, entry for 13 December 1941.
- 723 Werner Präg and Wolfgang Jacobmeyer (eds.), *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939–1945*, Deutsche Verlags-Anstalt, 1975, pp. 452–9, тут p. 457.
- 724 Patrick Montague, *Chełmno and the Holocaust*, I. B. Tauris, 2012, p. 22.
- 725 Там само, p. 43.
- 726 Christopher Browning, *The Origins of the Final Solution*, Heinemann, 2004, p. 417.
- 727 Там само, p. 372.
- 728 Montague, *Chełmno*, p. 64.
- 729 Browning, *Origins*, p. 418.
- 730 Eugen Kogon et al., *Nationalsozialistische Massentötungen durch Giftgas*, S. Fischer Verlag, 1983, pp. 122–3. Also J. Noakes and G. Pridham (eds.), *Nazism 1919–1945*, vol. 3: *Foreign Policy, War and Racial Extermination*, Exeter University Press, 1991 edn, p. 1140.
- 731 Laurence Rees, *Auschwitz: The Nazis and the 'Final Solution'*, BBC Books, 2005, p. 91.
- 732 Montague, *Chełmno*, p. 59.
- 733 Там само.
- 734 Там само, pp. 65–6.
- 735 Isaiah Trunk, *Łódź Ghetto: A History*, Indiana University Press, 2008, p. 370, Rumkowski's speech of 20 December 1941, document no. 122: YI-1221.
- 736 Rees, *Auschwitz*, p. 91.
- 737 Noakes and Pridham, *Nazism*, vol. 3, pp. 1127–34.
- 738 David Cesarani, *Eichmann: His Life and Crimes*, Vintage, 2005, p. 114.
- 739 Browning, *Origins*, p. 406.
- 740 Cesarani, *Eichmann*, p. 114.
- 741 Sister Margherita Marchione, *Consensus and Controversy: Defending Pope Pius XII*, Paulist Press, 2002, p. 71.
- 742 Laurence Rees, *War of the Century*, BBC Books, 1999, pp. 78–80.
- 743 Michael Burleigh, *The Third Reich: A New History*, Pan, 2001, p. 571, цитовано в: Jost Dülffler, *Deutsche Geschichte 1933–1945*, Kohlhammer, 1992, p. 125.
- 744 Domarus, *Hitler. Reden und Proklamationen*, vol. 2, pp. 1828–9, Hitler speech, Berlin Sportpalast, 30 January 1942.
- 745 Rees, *Auschwitz*, p. 97.
- 746 Свідчення публікується вперше.
- 747 Цит. в: Ernst Klee, Willi Dressen and Volker Riess, *'The Good Old Days'*, Konecky & Konecky, 1991, p. 255.
- 748 Browning, *Origins*, p. 420.
- 749 Rudolf Reder, Belzec, Auschwitz Museum, 1999, p. 115.
- 750 Там само, pp. 118–20.
- 751 Там само, pp. 124–5.
- 752 Там само, p. 130.

- 753 Там само, pp. 132–3.
- 754 Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, Teil II, vol. 3, K. G. Saur, 1994, pp. 557–63, entry for 27 March 1942.
- 755 Peter Longerich, *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, Oxford University Press, 2012, p. 295
- 756 Yehuda Bauer, *Jews for Sale? Nazi–Jewish Negotiations, 1933–1945*, Yale University Press, 1994, p. 66.
- 757 Див. післявоєнні свідчення Віслічені у: *Slovakia*, 6–7 May 1946 (Statny oblastny archive v Bratislave, Fond Ludovy sud, 10/48) and 12 August 1946 (Statny oblastny archive v Bratislave, Fond Ludovy sud, 13/48), а також свідчення Косо: 11 April 1947 (Statny oblastny archive v Bratislave, Fond Ludovy sud, 13/48).
- 758 Domarus, *Hitler. Reden und Proklamationen*, vol. 2, pp. 1828–9, Hitler speech, Berlin Sportplatz, 30 January 1942.
- 759 Свідчення публікується вперше.
- 760 Rees, *Auschwitz*, p. 108.
- 761 Свідчення публікується вперше.
- 762 Свідчення публікується вперше. Також див. Rees, *Auschwitz*, p. 108.
- 763 Свідчення публікується вперше.
- 764 Свідчення публікується вперше.
- 765 Rees, *Auschwitz*, p. 110.
- 766 Свідчення публікується вперше.
- 767 Rees, *Auschwitz*, p. 114.
- 768 Свідчення публікується вперше.
- 769 Nikolaus Wachsmann, *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Little, Brown, 2015, p. 299.
- 770 Свідчення публікується вперше.
- 771 Rees, *Auschwitz*, p. 114.
- 772 Hoess, *Commandant*, pp. 149–50.
- 773 Rees, *Auschwitz*, p. 207.
- 774 Gitta Sereny, *Into That Darkness: From Mercy Killing to Mass Murder*, Pimlico, 1995, pp. 111–12.
- 775 Там само, pp. 113–14.
- 776 Там само, p. 131.
- 777 Klee et al., 'The Good Old Days', p. 232.
- 778 Jules Schelvis, *Sobibor: A History of a Nazi Death Camp*, Berg, 2007; see Chapters 3, 4 and 5, but in particular pp. 63–6.
- 779 Хоч частина радянських військовополонених була не з України, у таборі їх усіх називали «українці», тому тут це слово вжито аналогічно.
- 780 Rees, *Auschwitz*, pp. 210–11.

12. Знайти і вбити

- 781 Michael R. Marrus and Robert O. Paxton, *Vichy France and the Jews*, Stanford University Press, 1995, p. 88. Валла заявив це на судовому розгляді своєї справи після війни, але ці слова «практично ідентичні» його промові навесні 1942 року.
- 782 Там само, p. 90.
- 783 Ulrich Herbert, 'The German Military Command in Paris and the Deportation of the French Jews', in Ulrich Herbert (ed.), *National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies*, Berghahn Books, 2000, pp. 128–62, here p. 139.
- 784 Там само, p. 140.
- 785 Там само, p. 143.

- 786 David Cesarani, *Eichmann: His Life and Crimes*, Vintage, 2005, pp. 139–40.
- 787 Marrus and Paxton, *Vichy*, p. 243.
- 788 Serge Klarsfeld, *French Children of the Holocaust*, New York University Press, 1996, p. 34.
- 789 Marrus and Paxton, *Vichy*, pp. 233–4.
- 790 Susan Zuccotti, *The Holocaust, the French and the Jews*, Bison Books, 1993, p. 99. Цитату Лавля подано за словами Даннекера, але виступ прем'єр-міністра Франції перед Радою міністрів шість днів потому також підтверджує зафіксовані Даннекером слова.
- 791 Свідчення публікується вперше. Також див. Laurence Rees, *Auschwitz: The Nazis and the 'Final Solution'*, BBC Books, 2005, pp. 126–31.
- 792 Klarsfeld, *French Children*, p. 45. Marrus and Paxton, *Vichy*, p. 263.
- 793 Rees, *Auschwitz*, p. 130.
- 794 Свідчення публікується вперше.
- 795 Свідчення публікується вперше.
- 796 Свідчення публікується вперше.
- 797 Rees, *Auschwitz*, p. 132, а також свідчення, які публікуються вперше.
- 798 Свідчення публікується вперше.
- 799 Michael Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930–65*, Indiana University Press, 2000, pp. 92–3.
- 800 Marrus and Paxton, *Vichy*, p. 261.
- 801 Margherita Grassini Sarfatti, *My Fault: Mussolini as I Knew Him*, ed. Brian R. Sullivan, Enigma Books, 2014, p. 84.
- 802 Susan Zuccotti, *The Italians and the Holocaust: Persecution, Rescue and Survival*, University of Nebraska Press, 1996, p. 77. Michele Sarfatti, *The Jews in Mussolini's Italy: From Equality to Persecution*, University of Wisconsin Press, 2006, pp. 159–60.
- 803 Marrus and Paxton, *Vichy*, p. 317.
- 804 Там само.
- 805 Nuto Revelli (ed.), *Mussolini's Death March: Eyewitness Accounts of Italian Soldiers on the Eastern Front*, Kansas University Press, 2013. Зокрема див. pp. 219–20.
- 806 Bob Moore, *Victims and Survivors: The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands 1940–1945*, Arnold, 1997, p. 91.
- 807 Jacob Presser, *Ashes in the Wind: The Destruction of Dutch Jewry*, Souvenir Press, 2010, p. 142. And Moore, *Victims and Survivors*, p. 93.
- 808 Presser, *Ashes*, p. 147.
- 809 Там само.
- 810 Martin Gilbert, *Auschwitz and the Allies*, Pimlico, 2001, pp. 46–7.
- 811 Michael Fleming, *Auschwitz, the Allies and Censorship of the Holocaust*, Cambridge University Press, 2014, p. 106.
- 812 Там само, p. 107, note from Maurice Perlzweig of the WJC, in late September 1942.
- 813 Див. свідчення Яна Карського, с. XX (Ми знаємо про це завдяки надзвичайній людині на ім'я Ян Карський).
- 814 Fleming, *Auschwitz*, p. 116, Anthony Eden, House of Commons, 17 December 1942.
- 815 Testimony from Gerhart Riegner in *Reputations: Pope Pius XII: The Pope, the Jews and the Nazis*, produced by Jonathan Lewis, executive producer Laurence Rees, transmitted on BBC2 in 1995.
- 816 Англійський переклад узято з *Reputations: Pope Pius XII*. Див. також <http://catholictradition.org/Encyclicals/1942.htm>.
- 817 Англійський переклад листа: <https://rorate-caeli.blogspot.com/2012/07/70th-anniversary-of-pastoral-letter-of.html>.
- 818 <https://www.patheos.com/blogs/labmind/2011/01/archbishop-de-jong-the-cost-of-speaking-up.html>

- 819 Research for *Reputations: Pope Pius XII*.
- 820 Testimony from *Reputations: Pope Pius XII*, transmitted on BBC2 in 1995.
- 821 Див. Phayer, *Catholic Church*, p. 94. Автор аргументує: твердження, що протест де Йонга став причиною депортації охрещених євреїв, «не має сенсу» і що «протест архієпископа був просто приводом, який нацисти використали, щоб схопити цих новонавернених євреїв на випередження».
- 822 Moore, *Victims and Survivors*, p. 79, quoting the work of Dr Jacob Presser.
- 823 Testimony from Witold Złotnicki in *Reputations: Pope Pius XII*, transmitted on BBC2 in 1995.
- 824 Livia Rothkirchen, 'The Churches and the Deportation and Persecution of Jews in Slovakia', in Carol Rittner, Stephen D. Smith and Irena Steinfeldt (eds.), *The Holocaust and the Christian World*, Yad Vashem, 2000, pp. 104–7.
- 825 James Mace Ward, *Priest, Politician, Collaborator: Jozef Tiso and the Making of Fascist Slovakia*, Cornell University Press, 2013, p. 232.
- 826 Rothkirchen, 'Persecution of Jews in Slovakia'.
- 827 Mace Ward, *Jozef Tiso*, pp. 234–6.
- 828 Testimony from Jan Karski in *Reputations: Pope Pius XII*, transmitted on BBC2 in 1995.
- 829 Peter Longrich, *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, Oxford University Press, 2012, p. 362, оцінює кількість євреїв у Бельгії станом на кінець 1940 року у 52 000 осіб.
- 830 Там само, p. 372.
- 831 Hans Fredrik Dahl, *Quisling: A Study in Treachery*, Cambridge University Press, 2008, p. 287.
- 832 Дані Норвезької королівської комісії (NOU 1977: 22); цитовано там само.
- 833 Ladislaus Hory and Martin Broszat, *Der kroatische Ustascha-Staat 1941–1945*, Deutsche Verlags-Anstalt, 1964, pp. 120–21.
- 834 Там само, pp. 101–2. Оригінал: Nuremberg document NOKW-1071.
- 835 Там само, p. 99.
- 836 *Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof, Nürnberg, 14. November 1945–1. Oktober 1946*, vol. XV, p. 327.
- 837 *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945*, Serie E: 1941–1945, vol. VII, 1. Oktober 1943 bis 30. April 1944, doc. no. 352, pp. 658–60.
- 838 Randolph L. Braham, *The Hungarian Labor Service System 1939–1945*, East European Quarterly, 1977, p. 28. Також див. Robert Rozett, *Conscripted Slaves: Hungarian Jewish Forced Labourers on the Eastern Front during the Second World War*, Yad Vashem, 2013, pp. 158–63.
- 839 Cesarani, *Eichmann*, p. 151.
- 840 I. C. Butnaru, *The Silent Holocaust: Romania and its Jews*, Greenwood Press, 1992, p. 138.
- 841 Там само, p. 139.
- 842 Bernhard R. Kroener, Rolf-Dieter Müller and Hans Umbreit, *Organization and Mobilization in the German Sphere of Power: Wartime Administration, Economy, and Manpower Resources 1942–1944/5*, vol. 5, issue 2 of *Germany and the Second World War*, Oxford University Press, 2003, p. 855. Також Adam Tooze, *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy*, Penguin, 2007, p. 587.
- 843 Cesarani, *Eichmann*, p. 152.
- 844 Max Domarus, *Hitler: Speeches and Proclamations*, vol. 4: 1941–1945, Bolchazy-Carducci, 2004, pp. 2679–80, Hitler speech, 30 September 1942.
- 845 Lothar Gall (ed.), *Krupp im 20. Jahrhundert. Die Geschichte des Unternehmens vom Ersten Weltkrieg bis zur Gründung der Stiftung*, Siedler, 2002. Werner Abelshausen, *Rüstungsschmiede der Nation? Der Kruppkonzern im Dritten Reich und in der Nachkriegszeit 1933 bis 1951*, pp. 267–472, тут p. 412. Original in FAH, 5 C 48.
- 846 Domarus, *Hitler* (English edn), vol. 4, p. 2687, Göring speech, 4 October 1942, in Berlin.

13. Нацистські табори смерті в Польщі

- 847 Існували ще табори в Білорусі, скажімо, Малий Тростенець і Бронна Гора, де євреїв уби-
вали, але не було стаціонарних газових камер.
- 848 Tatiana Berenstein et al. (eds.), *Faschismus — Getto — Massenmord. Dokumentation über Aus-
rottung und Widerstand der Juden in Polen während des zweiten Weltkrieges*, Röderberg-Verlag,
1960, p. 303. In English in J. Noakes and G. Pridham (eds.), *Nazism 1919–1945*, vol. 3: *Foreign
Policy, War and Racial Extermination*, Exeter University Press, 1991, pp. 1159–60.
- 849 Léon Poliakov and Joseph Wulf, *Das Dritte Reich und seine Diener*, Ullstein, 1983, pp. 471ff. Also
in document 170-USSR, in *Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen
Militärgerichtshof, Nürnberg, 14.
November 1945–1. Oktober 1946*, vol. XXIX, 1949, pp. 385ff. Стенографічний запис зустрічі
райхсмаршала Герінга з райхскомісарами окупованих території і військовим команду-
ванням стосовно продовольчої ситуації, 6 серпня 1942 року.
- 850 Adam Tooze, *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy*, Penguin,
2007, p. 545.
- 851 Peter Longerich, *Heinrich Himmler*, Oxford University Press, 2012, p. 570. Також див. pp. 561–
8 з аналізом причин, які стояли за заявою Гімmlера від 19 липня.
- 852 Там само.
- 853 Там само, pp. 564, 572.
- 854 Felix Kersten, *The Kersten Memoirs, 1940–1945*, Hutchinson, 1956, pp. 132–4, entry for 16 July
1942. З цими мемуарами слід бути обережним, тому що вони не завжди надійні. Проте
цей шматок, також частково цитований у Adam Tooze in *Wages of Destruction*, p. 526, до-
стовірний.
- 855 Joseph Poprzeczny, *Odilo Globocnik: Hitler's Man in the East*, McFarland, 2004, pp. 320–21. Та-
кож Longerich, *Himmler*, pp. 583–4.
- 856 Raul Hilberg, Stanislaw Staron and Josef Kermisz (eds.), *The Warsaw Diary of Adam Czerniaków*,
Elephant, 1999, pp. 381–5.
- 857 Там само, p. 385.
- 858 Jacob Sloan (ed.), *Notes from the Warsaw Ghetto, from the Journal of Emmanuel Ringelblum*, iBooks,
2006, p. 292, entry dated 'June 1942'.
- 859 Там само, pp. 330–31 (no precise date given).
- 860 Abraham Lewin, *A Cup of Tears: A Diary of the Warsaw Ghetto*, Fontana, 1990, p. 145, entry for
1 August 1942.
- 861 Свідчення публікується вперше.
- 862 Лише в Аушвіці вбили більше євреїв, ніж у Треблінці, проте, на відміну від останньої,
Аушвіц не був суто табором смерті.
- 863 Laurence Rees, *Auschwitz: The Nazis and the 'Final Solution'*, BBC Books, 2005, p. 162.
- 864 Michael Grabher, *Irmfried Eberl. 'Euthanasie' Arzt und Kommandant von Treblinka*, Peter Lang,
2006, pp. 70–71, letter from Irmfried Eberl to Ruth, 20 June 1942, HHStAW 631a, no. 1631.
- 865 *Ibid.*, p. 73, letter from Irmfried Eberl to Ruth, 30 July 1942, HHStAW 631a, no. 1631. Також
цитовано в: Ute Hofmann and Dietmar Schulze, '... wird heute in eine andere Anstalt verlegt'.
*Nationalsozialistische Zwangssterilisation und 'Euthanasie' in der Landes-Heil- und Pflegeanstalt
Bernburg — eine Dokumentation*, Regierungspräsidium Dessau, 1997, pp. 67–8.
- 866 Rees, *Auschwitz*, p. 162.
- 867 Yitzhak Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps*, Indiana Univer-
sity Press, 1999, p. 84.
- 868 Там само, p. 85.
- 869 Там само, p. 87.

- 870 Gitta Sereny, *Into That Darkness: From Mercy Killing to Mass Murder*, Pimlico, 1995, pp. 160–61.
- 871 Rees, *Auschwitz*, p. 163.
- 872 Ernst Klee, Willi Dressen and Volker Riess, 'The Good Old Days', Konecky & Konecky, 1991, p. 244.
- 873 Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinka*, p. 96.
- 874 Sereny, *Darkness*, p. 161.
- 875 Volker Rieß, 'Christian Wirth — der Inspekteur der Vernichtungslager', in Klaus-Michael Mallmann and Gerhard Paul (eds.), *Karrieren der Gewalt. Nationalsozialistische Täterbiographien*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2004, pp. 239–51, тут p. 247. Original in BArch 208 AR-Z 252/59, vol. 9, pp. 1689ff., hearing of Josef Oberhauser, 13 December 1962.
- 876 Свідчення публікується вперше.
- 877 Свідчення публікується вперше.
- 878 Laurence Rees, *The Nazis: A Warning from History*, BBC Books, 1997, p. 165.
- 879 Свідчення публікується вперше.
- 880 Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinka*, p. 190.
- 881 Laurence Rees, *Their Darkest Hour*, Ebury Press, 2007, p. 94.
- 882 У розмові з автором, див. там само, p. 94.
- 883 Tomasz Kranz, *Extermination of Jews at Majdanek Concentration Camp*, State Museum, Majdanek, 2010, p. 13.
- 884 Там само, p. 59.
- 885 Свідчення публікується вперше.
- 886 Свідчення з: *Touched by Auschwitz*, written and produced by Laurence Rees, transmitted on BBC2, 20 January 2015.
- 887 Свідчення публікується вперше.
- 888 Свідчення з експозиції державного музею «Майданек».
- 889 Elissa Mailänder, *Female SS Guards and Workaday Violence: The Majdanek Concentration Camp, 1942–1944*, Michigan State University Press, 2015, p. 242.
- 890 Там само, pp. xi–xiii.
- 891 У розшифрованій телеграмі для Треблінки названо число 71 355, але це очевидний одрук, адже щоб отримати загальну суму 1 274 166, подану в тій самій телеграмі, кількість жертв Треблінки має дорівнювати 713 555, і достовірність цього числа підтверджує також низка інших документів.
- 892 PRO HW 16/10.

14. Смертовбивство і примус до співпраці

- 893 Laurence Rees, *War of the Century*, BBC Books, 1999, p. 128.
- 894 Charles Burdick and Hans-Adolf Jacobsen (eds.), *The Halder War Diary, 1939–1942*, Greenhill Books, 1988, p. 646, entry for 23 July 1942.
- 895 Rees, *War of the Century*, p. 159.
- 896 Max Domarus, *Hitler. Reden und Proklamationen 1932–1945. Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen*, vol. 2: *Untergang*, R. Löwit, 1973, p. 1916, Hitler speech, Berlin Sportpalast, 30 September 1942.
- 897 Звернення Рузвельта від 12 лютого 1943, <http://avalon.law.yale.edu/wwii/casablan.asp>.
- 898 Theodore S. Hamerow, *Why We Watched: Europe, America, and the Holocaust*, W. W. Norton, 2008, p. 349. The Roosevelt–Nogues and the Roosevelt–Giraud Conversations at the President's Villa, noon and 4:20 p.m., 17 January 1943, Roosevelt Papers, McCrea Notes, in *Foreign Relations of the United States: The Conferences at Washington 1941–1942 and Casablanca 1943*, US Department of State, 1968, pp. 608–11.

- 899 Elke Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, Teil II: *Diktate 1941–1945*, vol. 7, K. G. Saur, 1993, p. 454, entry for 2 March 1943.
- 900 Michael R. Marrus and Robert O. Paxton, *Vichy France and the Jews*, Stanford University Press, 1995, pp. 321–6.
- 901 Ian Kershaw, *Hitler: 1936–1945, Nemesis*, Allen Lane, 2000, p. 582.
- 902 Andreas Hillgruber (ed.), *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Zweiter Teil. Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes 1942–1944*, Bernard & Graefke, 1970, pp. 234–63, тут pp. 238, 240, 245, 256–7, meeting on 16 April and 17 April 1943.
- 903 Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, Teil II, vol. 8, K. G. Saur, 1993, p. 225, entry for 7 May 1943.
- 904 Record by SS-Oberführer Veesenmayer, in *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945*, Serie E: 1941–1945, vol. VI, 1. Mai bis 30. September 1943, pp. 78–80, тут p. 79.
- 905 Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, Teil II, vol. 8, pp. 236, 238, entry for 8 May 1943.
- 906 Domarus, *Hitler. Reden und Proklamationen*, vol. 2, p. 2003, communiqué concerning the meeting of Hitler and King Boris, 3 April 1943.
- 907 Christopher Browning, *The Origins of the Final Solution*, Heinemann, 2004, p. 212. Також Peter Longerich, *Heinrich Himmler*, Oxford University Press, 2012, pp. 663–4.
- 908 Свідчення публікується вперше.
- 909 Laurence Rees, *Auschwitz: The Nazis and the 'Final Solution'*, BBC Books, 2005, p. 176.
- 910 Свідчення публікується вперше.
- 911 Це підозріло точне число, до якого треба ставитися з засторогою. (Те, що воно однаково читається задом наперед лише додає підозр.)
- 912 Nikolaus Wachsmann, *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Little, Brown, 2015, p. 316.
- 913 Jadwiga Bezwin'ska and Danuta Czech (eds.), *Amidst a Nightmare of Crime*, Howard Fertig, 1992, p. 47, deposition of Alter Feinsilber (also known as Stanislaw Jankowski).
- 914 Свідчення публікується вперше.
- 915 Bezwin'ska and Czech (eds.), *Amidst a Nightmare*, p. 52.
- 916 Свідчення публікується вперше.
- 917 Свідчення публікується вперше.
- 918 Dr Miklós Nyiszli, *Auschwitz: A Doctor's Eyewitness Account*, Penguin, 2012, p. 24.
- 919 Свідчення публікується вперше.
- 920 Nyiszli, *Auschwitz*, p. 42.
- 921 Свідчення публікується вперше.
- 922 Свідчення публікується вперше.
- 923 Bezwin'ska and Czech (eds.), *Amidst a Nightmare*, p. 119.
- 924 Там само, p. 56, deposition of Alter Feinsilber.
- 925 Там само.
- 926 Свідчення публікується вперше.
- 927 Rees, *Auschwitz*, pp. 236–7.
- 928 Bezwin'ska and Czech (eds.), *Amidst a Nightmare*, p. 119.
- 929 Свідчення публікується вперше.
- 930 Robert Jan van Pelt, *The Case for Auschwitz: Evidence from the Irving Trial*, Indiana University Press, 2002, p. 80.
- 931 Свідчення з: *Touched by Auschwitz*, transmitted on BBC2, 20 January 2015, а також свідчення, що публікується вперше.
- 932 Свідчення публікується вперше.
- 933 Свідчення публікується вперше.

- 934 Свідчення публікується вперше.
- 935 Bezwin'ska and Czech (eds.), *Amidst a Nightmare*, p. 59.
- 936 Kurt Jonassohn, with Karin Solveig Björnson, *Genocide and Gross Human Rights Violations in Comparative Perspective*, Transaction, 1999, p. 283.
- 937 Wim Willems, *In Search of the True Gypsy: From Enlightenment to Final Solution*, Routledge, 2013, p. 251
- 938 Donald Kenrick and Grattan Puxon, *Gypsies under the Swastika*, University of Hertfordshire Press, 2009, pp. 38–9.
- 939 Kershaw, *Hitler: Nemesis*, p. 584.
- 940 Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, Teil II, vol. 8, p. 288, entry for 13 May 1943.

15. Опір і повстання

- 941 Свідчення з *The Nazis: A Warning from History*, Episode 6: *Fighting to the End*, written and produced by Laurence Rees, first transmission October 1997, BBC2.
- 942 Max Domarus, *Hitler: Speeches and Proclamations*, vol. 4: 1941–1945, Bolchazy-Carducci, 2004, p. 2818, Hitler speech, 10 September 1943.
- 943 Martin Gilbert, *The Righteous: The Unsung Heroes of the Holocaust*, Black Swan, 2003, p. 439.
- 944 Susan Zuccotti, *The Italians and the Holocaust: Persecution, Rescue and Survival*, University of Nebraska Press, 1996, p. 81.
- 945 Renzo De Felice, 'Hunting Down the Jews', in Stanislao G. Pugliese (ed.), *Fascism, Anti-Fascism, and the Resistance in Italy: 1919 to the Present*, Rowan & Littlefield, 2004, pp. 200–206, here p. 202.
- 946 José M. Sánchez, *Pius XII and the Holocaust: Understanding the Controversy*, Catholic University of America Press, 2002, p. 143.
- 947 Свідчення з *Reputations: Pope Pius XII: The Pope, the Jews and the Nazis*, produced by Jonathan Lewis, executive producer Laurence Rees, transmitted on BBC2 in 1995.
- 948 Там само.
- 949 Там само.
- 950 Zuccotti, *Italians and the Holocaust*, p. 133.
- 951 Michael Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930–1965*, Indiana University Press, 2000, pp. 240–45.
- 952 Дані з: Zuccotti, *Italians and the Holocaust*, p. xxv. Зверніть увагу, що це число загиблих. Дані на с. XX (рисунок с. 274) — це орієнтовна кількість депортованих в Аушвіц.
- 953 Zuccotti, *Italians and the Holocaust*, pp. 235–6.
- 954 Свідчення публікується вперше.
- 955 Свідчення публікується вперше.
- 956 Emmy E. Werner, *A Conspiracy of Decency: The Rescue of the Danish Jews during World War II*, Westview Press, 2002, p. 49.
- 957 Свідчення публікується вперше.
- 958 Michael Mogensen, 'October 1943 — The Rescue of the Danish Jews', in Mette Bastholm Jensen and Steven L. B. Jensen (eds.), *Denmark and the Holocaust*, Department for Holocaust and Genocide Studies, 2003, pp. 33–61, here p. 45.
- 959 Свідчення публікується вперше.
- 960 Laurence Rees, *Auschwitz: The Nazis and the 'Final Solution'*, BBC Books, 2005, pp. 221–2.
- 961 Mogensen, 'Rescue', p. 33. Також див. Leni Yahil, *The Rescue of Danish Jewry: Test of a Democracy*, The Jewish Publication Society of America, 1969.
- 962 Меморіальний музей Голокосту у США наводить дані про 72 000 грецьких євреїв у період окупації і «близько 60 000» загиблих під час Голокосту: <https://encyclopedia.ushmm>.

- org/content/en/article/greece. Steven B. Bowman, *The Agony of Greek Jews, 1940–1945*, Stanford University Press, 2009, p. 77, стверджує, що вбили майже 90 % грецьких євреїв.
- 963 Bowman, *Agony of Greek Jews*, p. 177.
- 964 David Cesarani, *Final Solution: The Fate of the Jews 1933–49*, Macmillan, 2016, p. 600. Також див. Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece*, Yale University Press, 2001, pp. 238–46 (опис депортації євреїв з Салонік).
- 965 Свідчення публікується вперше.
- 966 Israel Cymlich and Oskar Strawczynski, *Escaping Hell in Treblinka*, Yad Vashem, 2007, p. 167.
- 967 Laurence Rees, *The Nazis: A Warning from History*, BBC Books, 1997, p. 170.
- 968 Свідчення публікується вперше.
- 969 Cymlich and Strawczynski, *Escaping Hell in Treblinka*, p. 178.
- 970 Yankel Wiernik, *A Year in Treblinka*, General Jewish Workers' Union of Poland, 1945, Chapter 13. www.zchor.org/treblink/wiernik.htm.
- 971 Свідчення публікується вперше.
- 972 Thomas Toivi Blatt, *From the Ashes of Sobibor*, Northwestern University Press, 1997, p. 129.
- 973 Cesarani, *Final Solution*, pp. 676–7. Проте це слід перебільшувати цей вплив. В Аушвіці вижило дуже мало нідерландських євреїв.
- 974 Rees, *Auschwitz*, p. 210.
- 975 Свідчення публікується вперше.
- 976 Rees, *Auschwitz*, p. 214.
- 977 Свідчення публікується вперше.
- 978 Rees, *Auschwitz*, pp. 214–15.
- 979 Свідчення публікується вперше.
- 980 Свідчення публікується вперше.
- 981 Свідчення публікується вперше.
- 982 Blatt, *Ashes of Sobibor*, p. 167.
- 983 Там само, p. 222.
- 984 Свідчення публікується вперше.
- 985 Tatiana Berenstein et al. (eds.), *Faschismus — Getto — Massenmord. Dokumentation über Ausrottung und Widerstand der Juden in Polen während des zweiten Weltkriegs*, Röderberg-Verlag, 1960, p. 352. Circular by SS and Police Chief of Warsaw district, 13 March 1943.
- 986 Cymlich and Strawczynski, *Escaping Hell in Treblinka*, p. 58.
- 987 Там само, p. 61.
- 988 Naomi Baumslag, *Murderous Medicine: Nazi Doctors, Human Experimentation, and Typhus*, Praeger, 2005, p. 117.
- 989 Статистику взято з: Gunnar S. Paulsson, *Secret City: The Hidden Jews of Warsaw, 1940–1945*, Yale University Press, 2002, pp. 2–9, 231.
- 990 Там само, p. 231.
- 991 Свідчення публікується вперше.
- 992 Joshua D. Zimmerman, *The Polish Underground and the Jews, 1939–1945*, Cambridge University Press, 2015, pp. 9–10.
- 993 Gian P. Gentile, *How Effective Is Strategic Bombing? Lessons Learned from World War II to Kosovo*, New York University Press, 2001, pp. 59–60.
- 994 Domarus, *Hitler* (English edn), vol. 4, p. 2819, Hitler speech, 10 September 1943.
- 995 BAArch NS 19/4010. Also reproduced in Bradley F. Smith and Agnes F. Peterson (eds.), *Heinrich Himmler. Geheimreden 1933 bis 1945 und andere Ansprachen*, Propyläen Verlag, 1974, pp. 162–83, тут pp. 169–70.
- 996 Rees, *Auschwitz*, pp. 215–16. Також див. Yitzhak Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps*, Indiana University Press, 1999, p. 366.

- 997 Tomasz Kranz, *The Extermination of Jews at Majdanek Concentration Camp*, Majdanek, 2010, p. 64.
- 998 Peter Longerich, *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, Oxford University Press, 2012, p. 382.
- 999 Свідчення Генрика Нещцюра, державний музей «Майданек», постійна експозиція.
- 1000 Kranz, *Majdanek*, p. 66.
- 1001 *Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof, Nürnberg, 14. November 1945–1. Oktober 1946*, vol. XXXIV, 1949, doc. 4024-PS, pp. 58–92, тут p. 72.
- 1002 Там само, pp. 69–70, Himmler letter, 30 November 1943.
- 1003 Zuccotti, *Italians and the Holocaust*, pp. 185–6.
- 1004 Gitta Sereny, *Into That Darkness: From Mercy Killing to Mass Murder*, Pimlico, 1995 edn, p. 261.

16. Аушвіц

- 1005 Два інші транспорти в грудні 1943 і березні 1944 року привезли в «сімейний табір» ще більше євреїв, і їхня загальна кількість досягла 17 500 осіб.
- 1006 Свідчення публікується вперше.
- 1007 Свідчення публікується вперше.
- 1008 Dr Miklós Nyiszli, *Auschwitz: A Doctor's Eyewitness Account*, Penguin, 2012, p. 35.
- 1009 Свідчення публікується вперше.
- 1010 Свідчення публікується вперше.
- 1011 Laurence Rees, *Auschwitz: The Nazis and the 'Final Solution'*, BBC Books, 2005, p. 187.
- 1012 Свідчення публікується вперше.
- 1013 Rees, *Auschwitz*, p. 187.
- 1014 Wolfgang U. Eckart and Hana Vondra, 'Disregard for Human Life: Hypothermia Experiments in the Dachau Concentration Camp', in Wolfgang U. Eckart (ed.), *Man, Medicine, and the State: The Human Body as an Object of Government Sponsored Medical Research in the 20th Century*, Franz Steiner Verlag, 2006, pp. 157–66, here p. 163.
- 1015 Там само.
- 1016 Maura Phillips Mackowski, *Testing the Limits: Aviation Medicine and the Origins of Manned Space Flight*, Texas A&M University Press, 2006, p. 94.
- 1017 Nikolaus Wachsmann, *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Little, Brown, 2015, p. 334.
- 1018 Свідчення публікується вперше.
- 1019 Свідчення публікується вперше.
- 1020 Danuta Czech, *Auschwitz Chronicle 1939–1945: From the Archives of the Auschwitz Memorial and the German Federal Archives*, I. B. Tauris, 1990, p. 591.
- 1021 Свідчення публікується вперше.
- 1022 Rees, *Auschwitz*, p. 143.
- 1023 Там само, p. 167.
- 1024 Свідчення публікується вперше.
- 1025 Hermann Langbein, *Der Auschwitz-Prozess. Eine Dokumentation*, Neue Kritik, 1995. See the testimony of Konrad Morgen in Frankfurt am Main on 8 March 1962, at the Auschwitz trial, *ibid.*, pp. 143–5.
- 1026 Max Domarus, *Hitler. Reden und Proklamationen 1932–1945*, vol. 2: *Untergang*, R. Löwit, 1973, p. 2083, Hitler speech, 30 January 1944
- 1027 Ian Kershaw, *The 'Hitler Myth': Image and Reality in the Third Reich*, Oxford University Press, 2001, p. 193.
- 1028 Там само, pp. 210–11.
- 1029 Laurence Rees, *The Dark Charisma of Adolf Hitler*, Ebury Press, 2012, p. 381.

- 1030 Hans-Heinrich Wilhelm, 'Hitlers Ansprache vor Generalen und Offizieren am 26. Mai 1944', *Militär-geschichtliche Mitteilungen*, vol. 20, no. 2 (1976), pp. 141–61, here p. 156. Hitler's address to generals and officers, 26 May 1944. In English in Peter Longerich, *The Unwritten Order*, Tempus, 2005, p. 212.
- 1031 Clive Emsley, Eric Johnson and Pieter Spierenburg (eds.), *Social Control in Europe*, vol. 2, Ohio State University Press, 2004, p. 312.
- 1032 David Cesarani, *Final Solution: The Fate of the Jews 1933–49*, Macmillan, 2016, p. 727.
- 1033 Свідчення публікується вперше.
- 1034 Свідчення публікується вперше.
- 1035 Alan Adelson and Robert Lapides (eds.), *Łódź Ghetto: Inside a Community under Siege*, Penguin, 1991, p. 328.
- 1036 Там само, p. 329.
- 1037 Там само, p. 331.
- 1038 Rees, *Auschwitz*, p. 102.
- 1039 Свідчення публікується вперше.
- 1040 Isaiah Trunk, *Łódź Ghetto: A History*, Indiana University Press, 2008, p. 281. Josef Zerkowicz's description of the September Action, 'In Those Nightmarish Days', no. 102: YI-54.
- 1041 Trunk, *Łódź Ghetto*, p. 246.
- 1042 Laurence Rees, *Their Darkest Hour*, Ebury Press, 2007, pp. 109–10.
- 1043 Lucjan Dobroszycki (ed.), *The Chronicle of the Łódź Ghetto 1941–1944*, Yale University Press, 1984, p. 252, entry for 14 September 1942.
- 1044 Свідчення публікується вперше.
- 1045 Свідчення публікується вперше.
- 1046 Свідчення з: *The Nazis: A Warning from History*, Episode 4: *The Wild East*, written and produced by Laurence Rees, first transmission October 1997, BBC2.
- 1047 Trunk, *Łódź Ghetto*, p. 250.
- 1048 Patrick Montague, *Chetmno and the Holocaust*, I. B. Tauris, 2012, p. 162.
- 1049 Dobroszycki (ed.), *Chronicle of Łódź Ghetto*, p. 534, entry for 25 July 1944.
- 1050 Зверніть увагу на часовий відрізок, коли лодзьких євреїв почали відправляти в Аушвіц–Біркенау замість Хелмно. Це зумовлено тим, що до початку серпня в Аушвіці завершилося масове знищення угорських євреїв і звільнилися потужності газових камер, які теper можна було спрямувати на вбивство євреїв Лодзі.
- 1051 Батько Макса помер у гетто, див. с. XX (Серед ув'язнених у гетто лодзьких євреїв був і Макс Епштейн...).
- 1052 Свідчення публікується вперше.
- 1053 Свідчення публікується вперше.
- 1054 Michal Unger, *Reassessment of the Image of Mordechai Chaim Rumkowski*, Yad Vashem, 2004, p. 13.
- 1055 Rees, *Auschwitz*, pp. 104–5.
- 1056 Там само.

17. Угорська катастрофа

- 1057 Elke Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, Teil II: *Diktate 1941–1945*, vol. 11, K. G. Saur, 1994, pp. 396, 399–400, entry for 4 March 1944.
- 1058 Там само, p. 348, entry for 25 February 1944.
- 1059 Simo Muir and Hana Worthen (eds.), *Finland's Holocaust: Silences of History*, Palgrave Macmillan, 2013. Also Elina Suominen's work, *Kuoleman laiva s/s Hohenhorn* (Death Ship S/S Hohenhorn), WSOY, 1979, and *Luovutetut: Suomen ihmislouvutukset Gestapolle* (The Extradited:

- Finland's Extraditions to the Gestapo), WSOY, 2003, the latter title written under her married name Elina Sana.
- 1060 Фіни підписали мирну угоду з Радянським Союзом і Сполученим Королівством 19 вересня 1944 року.
- 1061 Свідчення публікується вперше.
- 1062 David Cesarani, *Eichmann: His Life and Crimes*, Vintage, 2005, p. 167.
- 1063 Свідчення публікується вперше.
- 1064 Свідчення публікується вперше.
- 1065 Свідчення публікується вперше.
- 1066 Yehuda Bauer, *Jews for Sale? Nazi–Jewish Negotiations, 1933–1945*, Yale University Press, 1994, pp. 150–51.
- 1067 Laurence Rees, *Auschwitz: The Nazis and the 'Final Solution'*, BBC Books, 2005, p. 230.
- 1068 Gerald Jacobs, *Sacred Games*, Hamish Hamilton, 1995, pp. 63–7.
- 1069 Свідчення публікується вперше.
- 1070 Свідчення публікується вперше.
- 1071 Ilana Rosen, *Sisters in Sorrow: Life Histories of Female Holocaust Survivors from Hungary*, Wayne State University Press, 2008, pp. 192–3.
- 1072 Свідчення публікується вперше.
- 1073 За даними Меморіального музею Голокосту у США, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/mauthausen>.
- 1074 Свідчення публікується вперше.
- 1075 Свідчення публікується вперше.
- 1076 Свідчення публікується вперше.
- 1077 Свідчення з: *Touched by Auschwitz*, written and produced by Laurence Rees, transmitted on BBC2, 20 January 2015.
- 1078 Свідчення публікується вперше.
- 1079 Franciszek Piper, *Auschwitz: How Many Perished?*, Frap Books, 1996, p. 53, пише, що в Аушвіц вивезли 438 000 угорських євреїв (з довоєнної території країни), але Мірек Обстарчик з Музею Аушвіцу повідомив мені, що це число переглянули і тепер воно становить 430 000.
- 1080 Rees, *Auschwitz*, p. 235.
- 1081 SIME report no. 1 on the interrogation of Joel Brand, 16–30 June 1944, file no. SIME/P 7769, PRO FO 371/42811. Також Rees, *Auschwitz*, p. 227.
- 1082 Bauer, *Jews for Sale?* p. 178.
- 1083 Там само, p. 186.
- 1084 Там само, p. 166.
- 1085 Там само.
- 1086 Там само, p. 167.
- 1087 *Himmler, Hitler and the End of the Reich*, produced by Detlef Siebert, executive producer, Laurence Rees, transmitted on BBC2, 2001.
- 1088 Peter Longerich, *Heinrich Himmler*, Oxford University Press, 2012, p. 720.
- 1089 Свідчення з: *Himmler, Hitler and the End of the Reich*, transmitted on BBC2, 2001.
- 1090 Свідчення публікується вперше.
- 1091 Свідчення публікується вперше.
- 1092 Rees, *Auschwitz*, pp. 243–4.
- 1093 Свідчення з: *Himmler, Hitler and the End of the Reich*, transmitted on BBC2, 2001.
- 1094 Bauer, *Jews for Sale?*, pp. 158–9.
- 1095 Свідчення публікується вперше.

- 1096 Robert Jan van Pelt, *The Case for Auschwitz: Evidence from the Irving Trial*, Indiana University Press, 2002, pp. 145–6.
- 1097 Filip Müller, *Eyewitness Auschwitz: Three Years in the Gas Chambers*, Ivan R. Dee, 1999, p. 121. Також частково цитовано в: van Pelt, *Case for Auschwitz*, p. 149.
- 1098 Ми не знаємо напевне, чи Папа Римський читав звіт Врби—Вецлера, перед тим як писати Горті, але дуже ймовірно, що він знав про цей документ, тому що 20 червня 1944 року Врба зустрівся з представником Папи в Братиславі.
- 1099 Свідчення з: *Reputations: Pope Pius XII: The Pope, the Jews and the Nazis*, produced by Jonathan Lewis, executive producer Laurence Rees, transmitted on BBC2 in 1995.
- 1100 Там само.
- 1101 Там само.
- 1102 Peter Longerich, *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, Oxford University Press, 2012, pp. 407–8, Goebbels diary entry for 27 April 1944.
- 1103 Heinz Guderian, *Panzer Leader*, Penguin, 2009, p. 342.

18. Убивати до кінця

- 1104 PRO FO 371/42809, онлайн: <https://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/holocaust/churchills-reaction/>.
- 1105 Michael J. Neufeld and Michael Berenbaum (eds.), *The Bombing of Auschwitz*, St Martin's Press, 2000, Martin Gilbert, *The Contemporary Case for the Feasibility of Bombing Auschwitz*, p. 70. Також див. Martin Gilbert's lecture to the US Holocaust Memorial Museum, 8 November 1993, <http://www.winstonchurchill.org>.
- 1106 Laurence Rees, *Auschwitz: The Nazis and the 'Final Solution'*, BBC Books, 2005, pp. 248–52.
- 1107 Neufeld and Berenbaum (eds.), *The Bombing of Auschwitz*, p. 68. Rees, *Auschwitz*, p. 248.
- 1108 Yehuda Bauer, *Jews for Sale? Nazi–Jewish Negotiations, 1933–1945*, Yale University Press, 1994, p. 195.
- 1109 Martin Gilbert, *Auschwitz and the Allies*, Pimlico, 2001, p. 127.
- 1110 Свідчення з: *Auschwitz: The Nazis and the 'Final Solution'*, Episode 5, written and produced by Laurence Rees, transmitted on BBC2, February 2005.
- 1111 Robert Jan van Pelt, *The Case for Auschwitz: Evidence from the Irving Trial*, Indiana University Press, 2002, pp. 155–6. Simonov's first report on Majdanek was released by the Soviet embassy in Washington on 29 August 1944.
- 1112 Filip Müller, *Eyewitness Auschwitz: Three Years in the Gas Chambers*, Ivan R. Dee, 1999, p. 153.
- 1113 Henryk Świebocki, *Auschwitz, 1940–1945: Central Issues in the History of the Camp*, vol. 4: *The Resistance Movement*, Auschwitz Birkenau State Museum, 2000, pp. 244–9, and Franciszek Piper, *Auschwitz, 1940–1945: Central Issues in the History of the Camp*, vol. 3: *Mass Murder*, Auschwitz Birkenau State Museum, 2000, pp. 186–7.
- 1114 Там само.
- 1115 Свідчення з: *Auschwitz: The Nazis and the 'Final Solution'*, Episode 5, transmitted on BBC2, February 2005.
- 1116 Свідчення публікується вперше.
- 1117 Свідчення з: *Touched by Auschwitz*, transmitted on BBC2, 20 January 2015.
- 1118 Świebocki, *Auschwitz*, vol. 4, pp. 232–3.
- 1119 Якщо Італія, Болгарія і Румунія були союзницями нацистської Німеччини, то фіні трактували домовленість з нацистами як війну проти спільного ворога, а не формальний союз.
- 1120 Ian Kershaw, *Hitler: 1936–1945, Nemesis*, Allen Lane, 2000, pp. 728–31.
- 1121 David Cesarani, *Eichmann: His Life and Crimes*, Vintage, 2005, pp. 189–92.

- 1122 Див. свідчення Курта Бехера від 10 липня 1947 року, цитовано в: *Eichmann Interrogations: Trial of Adolf Eichmann*, Jerusalem, vol. VIII, pp. 2895–6.
- 1123 Laurence Rees, *World War II: Behind Closed Doors*, BBC Books, 2008, p. 326.
- 1124 Max Domarus, *Hitler. Reden und Proklamationen 1932–1945*, vol. 2: *Untergang*, R. Löwit, 1973, p. 2152, Hitler proclamation, 25 September 1944.
- 1125 Max Domarus, *Hitler: Speeches and Proclamations*, vol. 4: 1941–1945, Bolchazy-Carducci, 2004, pp. 2965–6, Hitler speech, delivered by Himmler, 12 November 1944.
- 1126 Там само, p. 2993, Hitler's New Year 1945 proclamation to the Wehrmacht.
- 1127 Danuta Czech, *Auschwitz Chronicle 1939–1945: From the Archives of the Auschwitz Memorial and the German Federal Archives*, I. B. Tauris, 1990, p. 783, report of Józef Cyrankiewicz and Stanisław Klodiniński, 17 January 1945.
- 1128 Свідчення публікується вперше.
- 1129 Свідчення публікується вперше.
- 1130 Свідчення публікується вперше.
- 1131 Свідчення публікується вперше.
- 1132 Andrzej Strzelecki, *Auschwitz, 1940–1945: Central Issues in the History of the Camp*, vol. 5: *Epilogue*, Auschwitz Birkenau State Museum, 2000, pp. 29–36.
- 1133 Свідчення публікується вперше.
- 1134 Свідчення публікується вперше.
- 1135 Shmuel Krakowski, 'Massacre of Jewish Prisoners on the Samland Peninsula — Documents', *Yad Vashem Studies*, vol. 24 (1994), pp. 349–87, here p. 367. Також див. Janina Grabowska, K. L. Stutthof, Temmen, 1993, p. 60.
- 1136 Schoschana Rabinovici, *Dank meiner Mutter*, Fischer Taschenbuch Verlag, 2009, pp. 220–47.
- 1137 Daniel Blatmann, *Die Todesmärsche 1944/45. Das letzte Kapitel des nationalsozialistischen Massenmords*, Rowolth Verlag, 2010, p. 203.
- 1138 Irene Sagel-Grande, H. H. Fuchs and C. F. Rüter, *Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945–1966*, vol. XIV, University Press Amsterdam, 1976. *Massenvernichtungsverbrechen in Lagern, KZ Stutthof, Herbst 1944* (Lfd. Nr. 446: LG Bochum vom 16.12.1955, 17 Ks 1/55), pp. 147–234, тут pp. 156–60.
- 1139 Ian Kershaw, *The End: Germany 1944–45*, Allen Lane, 2011, p. 234.
- 1140 Strzelecki, *Auschwitz*, vol. 5, pp. 35–6.
- 1141 Kershaw, *The End*, p. 334.
- 1142 Свідчення публікується вперше, а також Rees, *Auschwitz*, p. 270.
- 1143 Свідчення зберігаються в Лундському університеті, Швеція, Testimony no. 22 at www.ub.lu.se/en/voices-from-ravensbruck-3.
- 1144 Там само, <http://www3.ub.lu.se/ravensbruck/interview18.pdf>.
- 1145 Nikolaus Wachsmann, *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Little, Brown, 2015, p. 568.
- 1146 Laurence Rees, *Their Darkest Hour*, Ebury Press, 2007, p. 112.
- 1147 Rees, *Auschwitz*, p. 272.
- 1148 Свідчення з: *Himmler, Hitler and the End of the Reich*, transmitted on BBC2, 2001.
- 1149 Там само.
- 1150 Elke Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher von Joseph Goebbels, Teil II: Diktate 1941–1945*, vol. 15, K. G. Saur, 1995, p. 514, entry for 15 March 1945.
- 1151 Там само, p. 521, entry for 16 March 1945.
- 1152 Там само, p. 564, entry for 22 March 1945.
- 1153 Reproduced in Felix Kersten, *Totenkopf und Treue. Heinrich Himmler ohne Uniform. Aus den Tagebuchblättern des finnischen Medizinalrats Felix Kersten*, Mölich, 1952, pp. 358–9, Himmler to Kersten, 21 March 1945.

- 1154 Друга листівка «Білої троянди», https://www.white-rose-studies.org/pages/leaflet-2?_pos=3&_sid=96fodafo7&_ss=r. Ганса і Софі спіймали і стратили в лютому 1943 року.
- 1155 https://righteous.yadvashem.org/?searchType=righteous_only&language=en&itemId=9221536.
- 1156 За оцінкою Йоганнеса Тухеля, керівника Меморіального центру німецького опору: <http://www.raoulwallenberg.net/press/2007/museum-created-germans-hid/>.
- 1157 Ian Kershaw, *The 'Hitler Myth': Image and Reality in the Third Reich*, Oxford University Press, 2001, pp. 229–30.
- 1158 Ian Kershaw, 'The Persecution of the Jews and German Popular Opinion in the Third Reich', *Yearbook of Leo Baeck Institute*, vol. 26 (1981), pp. 261–89, here p. 284. Також Laurence Rees, *The Nazis: A Warning from History*, BBC Books, 1997, p. 223.
- 1159 Свідчення публікується вперше.
- 1160 Свідчення публікується вперше, а також Rees, *Darkest Hour*, p. 210.
- 1161 Свідчення публікується вперше.
- 1162 Felix Kersten, *The Kersten Memoirs*, Hutchinson, 1956, pp. 286–90.
- 1163 Свідчення з: *Himmler, Hitler and the End of the Reich*, transmitted on BBC2, 2001.
- 1164 Kershaw, *Hitler: Nemesis*, p. 819.
- 1165 Domarus, *Hitler. Reden und Proklamationen*, vol. 2, pp. 2236–7, 2239, Hitler's Political Testament, 29 April 1945.
- 1166 *Hitler's Table Talk, 1941–1944*, Phoenix Books, 2002, p. 221, 18 January 1942.
- 1167 Інтерв'ю професора сера Яна Кершоу Лоренсу Рісу для освітнього сайту WW2History.com (2009 рік), http://ww2history.com/experts/Sir_lan_Kershaw/Hitler_and_the_Holocaust.
- 1168 Див., наприклад, с. XX (Важливо, що Геббельс підкреслює роль Гітлера як рушія геноциду...). Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, Teil II, vol. 3, K. G. Saur, 1994, pp. 557–63, entry for 27 March 1942.
- 1169 Peter Longerich, *Heinrich Himmler*, Oxford University Press, 2012, p. 731.
- 1170 Свідчення публікується вперше.

Післямова

- 1171 http://ww2history.com/experts/David_Cesarani/Hitler_s_ruthlessness_vs_Stalin_s.
- 1172 Laurence Rees, *Their Darkest Hour*, Ebury Press, 2007, pp. viii–ix.
- 1173 Там само, особливо р. ix.